

Princeton University Library

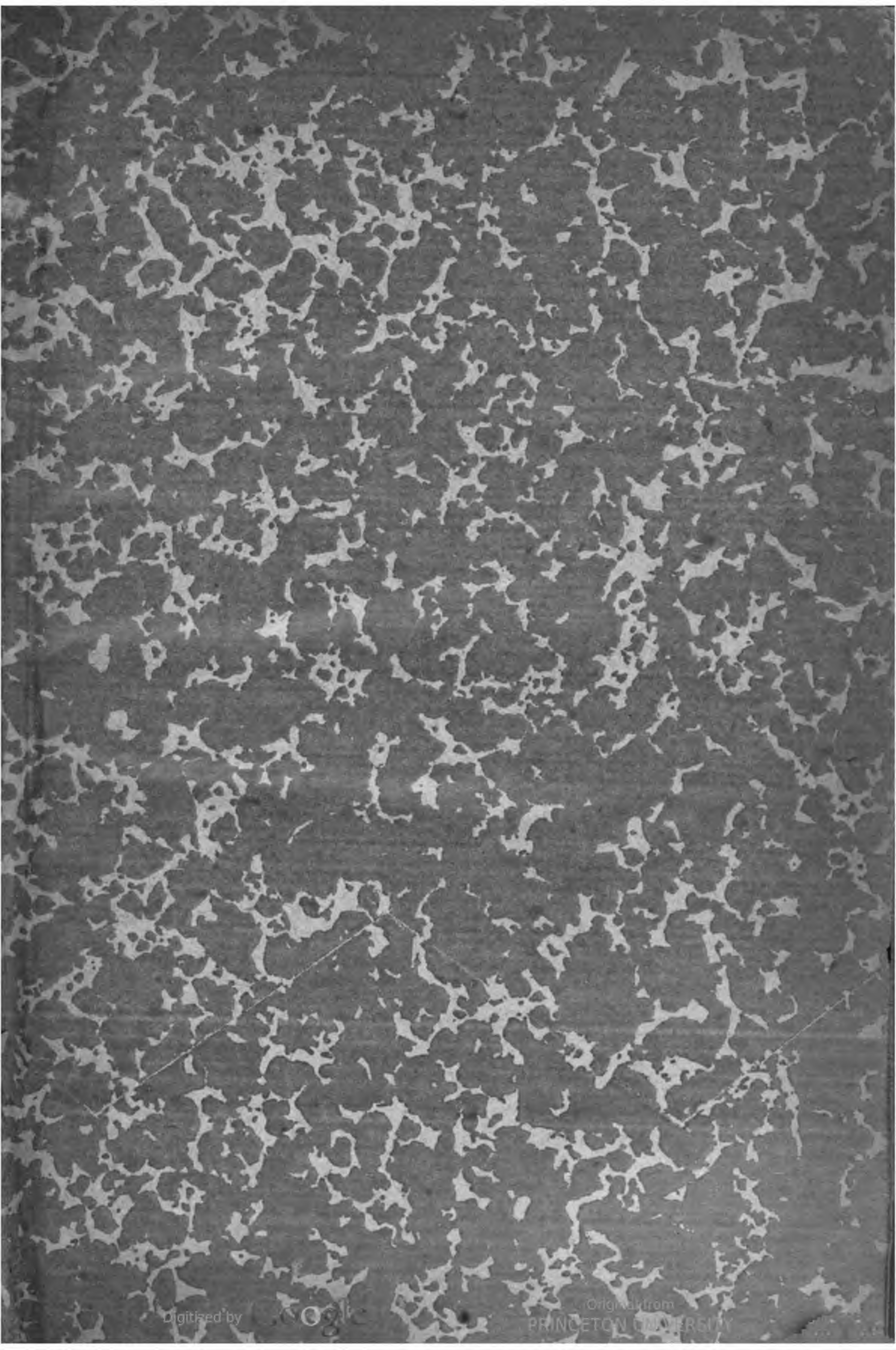
32101 077690640

3170
.693

Library of

Princeton University.

EL «TIRANT LO BLANCH»
I «D. QUIJOTE DE LA MANCHA»

EL “TIRANT LO BLANCH”

I

“D. QUIJOTE DE LA MANCHA”

PER

JOAN GIVANEL MAS

Extret dels *Quaderns d'Estudi*, anys 1921-22

Impremta de la Casa de Caritat : Montalegre, 5 : Barcelona

A En FRANCESC MARTÍNEZ I MARTÍNEZ,
enamorat com pocs dels dos llibres que
serveixen de títol a aquest estudi, que li
dedica, respectuosament,

J. GIVANEL MAS

3-25-24 L. B. Rom. Sec. aug. 90

3170
693

534687

Els estudis quixotescos, ço és, els dedicats a l'immortal llibre cervantí, sembla que han entrat en una nova fase. No fa molts anys que els més d'ells sols semblaven destinats a enaltir el *Don Quijote* amb els més entusiastes elogis ditiràmics, però avui dia, seguint la ruta iniciada per l'eminent polígraf santanderí, comencen a recercar-se les fonts que iniciaren a Cervantes per a produir aquella obra que fa tres centúries rep els aplaudiments de les gents; En Menéndez i Pelayo, en el seu magistral treball llegit en la Universitat de Madrid en 1905 tractant de la *Cultura literaria de Miguel de Cervantes y elaboración del «Quijote»*,¹ En Rodríguez Marín en les seves aplaudides produccions *El modelo más probable del Quijote*² i *Los modelos vivos del Don Quijote*,³ i En Menéndez Pidal amb el seu discurs tan celebrat per la crítica *Un aspecto en la elaboración del «Quijote»*,⁴ semblen donar-nos la raó.

Sempre s'ha dit que Cervantes era un hom que havia llegit molt, i, demés, aficionat a la faràndula, ell mateix ens ho declara en el *Don Quijote*⁵ i en el pròleg a les *Comedias*,⁶ demés, passant

1. Publicat en la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, ix, pp. 309-339. Se'n féu tiratge a part.

2. Madrid, *Rev. de Arch. Bib. y Museos*, 1918.

3. Madrid, *Rev. de Arch. Bib. y Museos*, 1916.

4. Madrid, Jiménez y Molina, 1920.

5. «... y, como soy aficionado a leer aunque sean los papeles rotos de las calles ...» (I, 9.)

6. «Yo, como el más viejo que allí estaba, dije que me acordaba de haber visto representar al gran Lope de Rueda, varón insigne en la representación y en el entendimiento ... vistos agora en la edad madura que tengo hallo ser verdad lo que he dicho.»

els ulls per algunes de les seves obres, es veu tot seguit que se sabia de cor els romanços que aleshores, com ara, es publicaven en fulles soles i es cantaven, passant així de generació en generació; també veiem que coneixia a fons els llibres de cavalleries, car sovintegen en la dita novel·la reminiscències de les cròniques pertanyents al cicle greco-asiàtic, així com també se'n troben, si bé de manera no tan abundosa, que corresponen al carolingi.¹ Tot això ha fet dir als crítics cervantins que les fonts del *Don Quijote* es poden veure en el *Romancero* i en els llibres de cavalleries, i d'entre aquests en l'*Amadís de Gaula*, i tant s'ha anat dient, que no ha mancat qui ha escrit que el *Don Quijote* és «un nuevo Amadís a lo ridículo»;² a això es deu el que tots els comentaris hagin recercat en l'obra de Garci-Ordóñez de Montalvo³ passatges del dit llibre per a il·lustrar-ne d'altres de la novel·la cervantina.

No negarem que l'autor del *Don Quijote*, en escriure aquesta obra, tingué molt present el famós *Amadís de Gaula*; recordi's que quan l'heroi fa penitència a Penyapobre, exclama: «—¡Venid a mi memoria, cosas de Amadís, y enseñadme por dónde tengo de comenzar a imitaros!»,⁴ i poc abans ens havia dit que l'enamorat d'Oriana era «uno de los más perfectos caballeros andantes. No he dicho bien, fué uno; fué el solo, el primero, el único, el señor de todos cuantos hubo en su tiempo en el mundo»,⁵ i també ens fa a saber que el Doncell del Mar fou «el norte, el lucero, el sol de los valientes y enamorados caballeros, a quien debemos imitar todos aquellos que debajo de la bandera de amor y de la caballeria militamos». ⁶ Aquestes cites, referents a l'esmentada crònica cavalleresca, demostren que Cervantes coneixia de sobres *Los*

1. Creiem que Cervantes coneixia es gestes de Carlemany i dels seus cabdills pels romanços, no per haver llegit cap llibre de cavalleria del cicle carolingi.

2. Nicolás Antonio, *Bybliothecca Hispana-Nova*.

3. En la més antiga edició que avui dia es coneix de l'*Amadís de Gaula*, s'hi llegeix : «Garcírodríguez de Montalvo».

4. *Don Quijote*, I, 26.

5. *Don Quijote*, I, 25.

6. *Don Quijote*, I, 25.

cuatro primeros libros de Amadís de Gaula,¹ però nosaltres opinem que també tenia molt sovint a la memòria un llibre imprès a Valladolid a les primeries del segle XVI, però l'original del qual s'havia tret d'una impressió barcelonina feta per En Pere Miquel i En Didac de Gumiel : ens referim al *Libre del valeros e strenu cavaller Tirant lo Blanch*.

Tothom qui ha estudiat quelcom de literatura catalana sap que el llibre d'En Martorell i d'En Galba va publicar-se en 1490 a València, que es reproduí a Barcelona en 1497, que en 1511 s'imprimí en castellà a Valladolid, en 1538 en italià a Venècia, i en 1737 a Londres en francès,² però no es cosa tan sabuda ço que hem dit abans, i és que Cervantes havia llegit amb fruïció el famós *Tirant*, i això ens ho demostra en les poques ratlles que dedica al llibre on es descriuen les gestes del fill del Senyor de Marca de Tirania i de Blanca, la duquessa de Bretanya. Aquesta nova font del *Don Quijote*, ja la conegueren els il·lustres comentadors cervantins Bowle,³ Clemencín⁴ i Cortejón;⁵ els altres, com Pellicer,⁶ García de Arrieta,⁷ Bastús,⁸ Sales,⁹ Máinez¹⁰ i Rodríguez Marín,¹¹ en diuen poca cosa dels llibres de cavalleries, i per últim, Hartzenbusch¹² i Díaz de Benjumea¹³ no en parlen.

1. L'edició més antiga que es coneix avui dia d'aquest celebrat llibre de cavalleria, fou impresa en 1508 a Saragossa per George Coci, i un exemplar d'aquesta es troba en el British Museum.

2. Vegeu, referent a aquest punt, el nostre *Estudio crítico de la novela caballeresca «Tirant lo Blanch»*. (Madrid, Suárez, 1912, p. 90.)

3. *Don Quijote*, Londres, Salisbury, 1781.

4. *Don Quijote*, Madrid, Aguado, 1833-1839.

5. *Don Quijote*, Madrid, Suárez, 1905-1913.

6. *Don Quijote*, Madrid, Sancha, 1797-1798 i 1798-1799.

7. *Obras de Cervantes*. París, Bossange, 1826. Els volums referents al *Don Quijote* són els II-IV.

8. *Nuevas anotaciones al Ingenioso Hidalgo D. Quijote de la Mancha*. Barcelona, Vda. e hijos de Gorchs, 1834.

9. *Don Quijote*. Madrid, Gaspar y Roig, 1847.

10. *Don Quijote*. Cádiz, José R. y Rodríguez, 1876-1879. El volum primer és la *Vida de Cervantes*.

11. *Don Quijote*. Madrid, La Lectura, 1911-1913, i Madrid, *Rev. de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1916-1917.

12. *Don Quijote*. Argamasilla de Alba, Rivadeneyra, 1863, i *Obras completas de Cervantes*, Madrid, Rivadeneyra, 1863-1864. Els volums III-VI de les *Obras* referents al *Don Quijote*, foren impresos a Argamasilla de Alba, en 1863.

13. *Don Quijote*. Barcelona, Montaner y Simón, 1880-1883.

En Bowle fou, hem de dir-ho, el primer comentarista de Cervantes. Amb gran paciència, digna rival de la benedictina, llegí un sens fi d'obres castellanques dels segles XVI i XVII, no oblidant-se dels llibres de cavalleries, i així anà després il·lustrant molts passatges de la novel·la cervantina amb altres d'autors anteriors a Cervantes; En Bowle fou qui donà el model dels comentaris cervantins als altres escriptors que el succeïren, i opinem que cap dels comentaristes que l'han seguit ha fet feina tan profitosa com ell. Ens diu, en tractar del *Tirant*, que tingué a mà la traducció castellana, probablement seria un exemplar propietat del Rvnd. P. Dr. Thomas Percy.¹

Clemencín va seguir el sistema iniciat per Bowle, i tenint a la seva disposició els llibres de la *Biblioteca Nacional*, car en fou director, féu obra més documentada que la del benemèrit anglès, si bé moltes vegades usà textos esmentats per aquest; féu, diem-ho clar, un comentari, l'únic defecte del qual és el de voler que Cervantes escrivís acadèmicament, amb lleis i regles que aleshores no existien i censurant-li moltes formes d'estil que eren d'ús corrent. Nosaltres hem criticat de manera punyent l'obra d'En Clemencín, quant a l'estudi de l'estil cervantí, però hem celebrat les notes dedicades a llibres de cavalleries, car coneixia a fons aquest gènere de literatura medieval. Sabem que utilitzà la traducció francesa del *Tirant* i la primera part de la italiana.²

Les més de les notes que referents a llibres de cavalleries figuren en el comentari de Cortejón, ens pertanyen, com ell ja féu constar en el cap. VI de la primera part del *Don Quijote*,³ i les que

1. «Agradecimiento al Reverendo Señor el Dr. Thomas Percy, Dean de Carlisle, que de su Librería Cavalleresca de Quixote me regaló el uso de quantos libros tuvo, necesarios para ilustrar su Historia.» (Bowle, *Don Quijote, Anotaciones*, I, p. XI.)

2. «Yo no he logrado verlo a pesar de mis diligencias, y sólo he tenido presente la versión italiana de la primera parte, y la francesa del Conde de Cailús.» (Clemencín, *Don Quijote*, I, p. 133.)

3. «Entre los que en España penetraron de propósito en este terreno, entre los escrutadores, por así decirlo, que con más diligencia han examinado los libros caballerescos, merecen citarse, fuera de Gallardo, rey de los bibliófilos, ... y Givanel, quien recogiendo como en un haz lo mejor de cuanto sobre la materia se ha escrito, ocupa aquí lugar preferente y nos sirvió como de guía en tan intrincado laberinto.» (Cortejón, *Don Quijote*, I, p. 123.)

tracten o esmenten el *Tirant*, són nostres per enter; en elles es veuen passatges de l'edició impresa a València per Nicolau Spindaler en 1490, com de l'editada a Barcelona per Marian Aguiló, com també de la feta a Valladolid en 1511.*

En començar el present treball ideàrem dividir-lo en dues parts:

1. Comentaris del *Don Quijote* amb textos del *Tirant lo Blanch* esmentats pels tres últims crítics citats, i 2. Textos del *Tirant lo Blanch* que poden servir com de comentari al llibre de Cervantes. Aquesta última part ens duia a fer un treball nou, cosa aquesta que deixem per a més endavant; solament anem a desenrotllar el tema primer, afegint-li, com és natural, alguns altres comentaris que passaren inadvertits als esmentats cervantistes, i que demostra ço que hem afirmat abans: *Que Cervantes per alguns passatges de la seva novel·la s'inspirà en el llibre de Martorell i de Galba.*

I

«...y quando en Allende robó aquel ídolo de Mahoma, que era todo de oro». (*Don Quijote*, I, I.)

Comentant Clemencín aquest passatge del *Don Quijote*, i parlant-nos de ço que diu Cervantes referent a l'ídol de Mahoma que robà En Renalt de Montauban, escriu l'esmentat comentarista que en «la historia de Tirante el Blanco, el rey de Túnez llevaba un Mahoma de oro sobre su almete». Té raó; aquesta cita del *Tirant* es troba en el cap. 344.

Això de dur ornaments i figures en els bacinets, cervelleres i elms, és cosa que a cada pas ens ho diuen els autors de cròniques cavalleresques; en el llibre *XII.^{en} del Crestià*, cap. 217, es llegeix que «los combatents portaven en les crestes dels bacinets lo ferro o agulló argentat e luent...».

* Vegeu Cortejón, *Don Quijote*, I, pp. 149-151, III, p. 44. Els exemplars que utilitzàrem, a part dels de la nostra pertinença, com l'edició feta per N'Aguiló i l'arranjament d'En Caylus, tinguérem a mà el facsímil de l'edició de València i l'únic exemplar conegut de la traducció castellana, pertanyent al nostre bon amic, l'eminent bibliòfil N'Isidre Bonsoms.

II

«...y la otra le calçó la espuela, con la qual le passó casi el mismo coloquio que con la de la espada». (*Don Quijote*, I, 3.)

En descriure'ns Cervantes la graciosa manera amb què l'hostaler féu cavaller a D. Quixot, i en dir-nos com aquelles fembres bordelleres li calçaren l'esperó i li cenyiren l'espasa, dóna matèria a Clemencín per a escriure una llarga nota on esmenta el costum que hi havia d'ésser les dames les protagonistes en el menester que a D. Quixot li fan la Tolosa i la Molinera, i de pas cita passatges del *Romancero*, de l'*Amadís de Gaula* i del *Policisne de Boecia*, on es demostra que ço que feren a l'heroi de la Manxa, si bé de manera ridícula, amb gran pompa ho havien fet a altres cavallers. Però tan diligent crític escriu que «fué singular la cerimonia con que Tirante el Blanco recibió la orden de caballería», i tot seguit copia les paraules que dirigeix el rei d'Anglaterra al novell cavaller, citant el bes que li dóna a la boca, i no deixant d'esmentar el que set donzelles li cenyiren l'espasa i quatre cavallers li calçaren els esperons; coses aquestes que es troben en el *Tirant* (cap. 59).

Si Clemencín hagués conegut el *Libre de l'Orde de Cavalleria* de l'ermità de Randa, no s'hauria admirat del bes a la boca que el rei d'Anglaterra fa al jove paladí, car sabia que el cavaller «en significança de caritat deu besar a escuder» (IV, 11), i en les *Partidas* es llegeix que «hale de besar en señal de paz e de hermandad, que debe ser guardada entre los caballeros» (part. 2, tit. XXI, llei XIV). El bes a la boca és fet en senyal d'extrem amor, en el front és bes paternal, i el que's fa a la mà o als peus és en senyal de sumissió o acatament. En el *Tirant* hi trobarem exemples de ço que hem dit, però solament senyalarem el que fa al·lusió a la nostra nota. Quan la reina d'Etiopia, la muller del rei Escariano, va a la cort de Constantinoble per a saludar als emperadors, surt a rebre-la la princesa Carmesina, i ens diu el novellista que, «plegant la Reyna dauant la Princesa

dona dels genolls en la dura terra, e la excelsa senyora la pres per lo bras, leua la de terra, e besa la tres voltes en senyal de molta amor», i si aquí no ens diu on la besà, poc després ens fa saber que «ana la Reyna a la Emperadriu, e volgue li besar la ma, e la Emperadriu no u consenti, mas besa la tres voltes en la boca per mostrar li major amor». (Cap. 463.)

En terres franceses, les paraules que dirigia al novell cavaller aquell qui l'armava, eren aquestes : «Au nom de Dieu, de Saint Georges et de Saint Michel, je te fais chevalier». Per tant, no deu estranyar-se Clemencín que a Anglaterra, que és on fan cavaller a Tirant, li par-li el rei, de Sant Jordi : primer com patró que és de la cavalleria, i segon, per ser-ho del país, com així mateix ho és de Catalunya.

El que set donzelles li posin l'espasa i quatre cavallers els esperons, són coses que al nostre entendre donen més solemnitat a l'acte; i la significació del nombre, també la trobem encertada, per quant per sobre de tot el cavaller deu ser cristià, com ja ens digué el Doctor Il·luminat : «ofici de Cavayler es maintenir e defendre la Sancta Fe Catholica». (II, 2.)

Havem de dir que no sempre intervenien donzelles a l'acte d'armar cavaller. En el *Baladro del Sabio Merlin* (cap. CCCVI) es llegeix «que en aquel tiempo era tal costumbre en la Gran Bretaña, que quando hazian cauallero nouel, que le vestian saya de xamete blanco, e despues loriga, e despues ponianle la espada en la mano, y en tal manera yua a oyr la missa e qualquier lugar que fuesse, e despues que oyan la missa ceñiale la espada aquel que lo auia de fazer cauallero»; i en *El VIII libro de Amadís de Gaula* (cap. XIV) es veu com armen cavaller a Lisuarte, fill d'Esplandian, i a Lispan, fill del rei d'Espanya; i hem de dir que el rei de Roma, que es qui armà cavaller al primer, li calçà l'esperó, Florisando li donà l'espasa, Arquesil li posà l'elm i Florestan l'escut; tot seguit Lisuarte féu cavaller a Lispan posant-li l'esperó dret, l'espasa li fou cenyida per l'Emperadriu, la princesa Elisena li donà l'elm i la princesa Teodora l'escut.

També hem de dir que de vegades es feien cavallers sense aquest aparell de vetllar les armes, oir missa, combregar i altres actes que es descriuen en els llibres de cavalleries; recordi's que

en ple camp de batalla el fill del senyor de Malvehí demanà a Tirant que el fes cavaller, i aquest ho féu tot seguit (cap. 140); també en el *Curial* es veu una cosa per l'estil en dir-nos el novel·lista que «Curial s'atura e mira vers aquella part on l'Emperador era e ana vers ell, e ficant lo genoll lo requeri que l fes cavaller. L'Emperador deualla en una de les scales de la sua loia, e acostant se Curial lo feu caualler...» (p. 41).

Com s'ha pogut veure, hi havien moltes maneres d'armar o fer cavallers, car, com diu amb molt bon encert l'hostaler que féu cavaller a D. Quixot, «todo el toque de quedar armado cauallero, consistia en la pescoçada y en el espaldarazo, según él tenia noticia del ceremonial de la orden» (I, 3), i encara que no era molt entès en afers de cavalleria, aquí demostra que en sabia quelcom, per quant ens diu l'autor de *Curial* que Febus, fill del comte de Foix, «complit lo manament de son pare, no sabent qui era lo Caualler de les spases ana enuers ell, e tant lo cerca que l troba, e dix li ço que lo Comte li hauia dit, suplicant li que l fes caualler. Lo Rey alsa la spasa e donant li-n pel cap dix : — Deus te fara bon caualler» (p. 217).

III

«...Por tomar muchos juntos, se le cayó uno a los pies del barbero, quien le tomó gana de ver de quien era, y vio que dezia: Historia del famoso cauallero Tirante el Blanco. ¡Valame Dios, dijo el Cura, dando vna gran voz, que aquí esté Tirante el Blanco! Dádmele acá, compadre, que hago cuenta que he hallado en el vn tesoro de contento y vna mina de passatiempos. Aquí está don Quiroleyson de Montaluan, valeroso cauallero, y su hermano Tomas de Montaluan, y el cauallero Fonseca, con la batalla que el valiente Detriante hizo con el alano, y las agudezas de la donzella Plazerdemiuida, con los amores y embustes de la viuda Reposada, y la señora Emperatriz enamorada de Ipolito su escudero. Digoos verdad, señor compadre, que por su estilo es este el mejor libro del mundo : aquí comen los caualleros y duermen, y mueren en sus camas, y hazen testamento antes de su muerte, con estas cosas de que todos los demas libros deste género carecen. Con todo esso, os digo, que merecia el que le compuso, pues no hizo tantas necesidades de industria, que le echaran a galeras, por todos los dias de

su vida. Lleuadle a casa y leedle, y vereys que es verdad quanto del os he dicho.» (*Don Quijote*, I, 6.)

Aquest passatge cervantí, és un text d'alta crítica quant al *Tirant lo Blanch*, i demostra que Cervantes coneixia el dit llibre de cavalleries fins en els seus més recòndits i petits detalls. Vegeu com esmenta la lluita que el cavaller té amb l'alà del príncep de Gales (cap. 68), com cita al banderer de l'emperador (cap. 132), com recorda els germans Kirielayson i Tomàs de Montalva (capítols 75-82) i ens parla del testament que féu l'estrenu cavaller a l'hora del seu trànsit (cap. 469).

En Bowle, copia breus textos de l'edició castellana del *Tirant*, per a donar idea al llegidor dels personatges i fets esmentats per Cervantes; però hem de dir que a més hi ha una nota interessant, esmenant el text de la primera edició del *Don Quijote*, erro seguit pels editors de les altres edicions. On es llegia «el valiente Detriante» hi posà «el valiente de Tirante» esmenant així una errada senyalada per Freret en l'estudi que es veu encapçalant la traducció francesa del *Tirant*.*

En Pellicer només escriu unes poques ratlles inspirades amb els comentaris de Bowle, i la part bibliogràfica la treu del P. Méndez i de Quadrio; però ens diu que «escribiose el libro en lengua castellana, como lo supone la traducción lemosina, que hizo de ella mosén Juannot Martorell, y que por quedar imperfecta por su muerte, concluyó mosén Juan de Galba a ruegos de D.ª Isabel de Lorig». Com s'ha pogut veure, en Pellicer tergiversa els conceptes.

El comentari de Clemencín és fort interessant. Fa crítica més extensa que la de Bowle, i dóna més perfecta idea de l'obra de Martorell i Galba, així com dels tipus esmentats per Cervantes.

Comença el treball del citat crític amb una llarga nota bibliogràfica, en la qual hi llegim que els exemplars del *Tirant* són de difícil adquisició, i que «todavía debió ser más raro en estos últimos tiempos, y aun dudo que haya quedado ninguno en España después que la curiosidad extranjera, o por mejor decir, la negligencia española nos privó estos años pasados de un ejemplar, que ya acaso era el único que quedaba en España».

* Edició de 1737, p. iv. — Edició de 1775, p. 4.

Crítica al comte de Caylus, traductor francès del *Tirant*, perquè en el pròleg de la dita traducció es diu que en la novel·la no hi figura el nom del cavaller Fonseca; quant a aquest punt hem de dir que és cert que no es veu el nom del cavaller que duia la bandera de l'emperador, però es deu a què el treball de Caylus és un arranjament. També ens diu Clemencín que en el *Tirant*, hom esmenta «a Urganda la Desconocida, lo cual persuade que se escribió despues que el *Amadís de Gaula*». A això replicarem que l'erro del traductor francès, qui usa el nom d'Urganda pel de Morgana, que és aquest el que es llegeix en els caps. 190-202 de l'edició original, fa que diga ço que han repetit molts : ja tractarem d'aquest punt més avant.

Creu Clemencín amb l'existència del *Tirant* en llengua portuguesa, però sense exposar cap hipòtesi. — Senyala que no està prou clara la frase que diu : «La señora Emperatriz enamorada de Hipólito su escudero», puix sembla que aquest era escuder de l'Emperatriu, essent així que ho era de Tirant. També censura el «digoos verdad», proposant que deuria llegirse : «digoos de verdad» o bé «digoos en verdad». — En tractar de l'elogi que posa Cervantes en boca de Pero Pérez dient que «por su estilo es éste el mejor libro del mundo», li fa escriure que no es veu de manera clara la veritable opinió que l'autor del *Don Quijote* tenia del *Tirant*, però que per ell «es el mejor libro de caballerías que se conoce entre todos los demás deste género». Quant a la frase aquella en què es parla d'anar l'autor del *Tirant* a galeres, opina que és el passatge més obscur del llibre cervantí,* però no esclareix la qüestió, si bé creu que amb tot i l'additament de Freret, el prologuista de la traducció francesa del *Tirant*, i no Caylus, com escriu Clemencín, segueix tan obscur el passatge com abans. Opinant que els elogis de Cervantes són irònics.

Hem de dir que si no es conegués la crítica d'aquest últim passatge feta per Calderón en el seu llibre *Cervantes vindicado*, potser molts trobarien justes les ratlles de Clemencín; per a Calderón, el *Tirant* és bo perquè els cavallers mengen, dormen,

* D'aquest obscur passatge del *Don Quijote* he donat a conèixer en el meu *Estudio crítico*, pp. 91-98, les conjectures de Freret, Clemencín, Calderón, Hartzenbusch, Aguiló i Menéndez i Pelayo.

moren i fan testament abans de morir, coses aquestes que en els altres llibres de cavalleries no es veuen, però, amb tot, el que l'escrigué mereixia galeres per haver posat, amb coneixement de causa, imprudències i coses fora de tota raó.*

Els comentaris que dedicats a aquest passatge del *Don Quijote* es veuen en l'edició de Cortejón, són els més extensos, però amb tot i ésser en gran part nostres, hem d'assenyalar alguns errors que ara anem a corregir : Es llegeix «Condam» per «quondam», «Diego Gumiel» per «Diego de Gumiel», «Galva» per «Galba», «Lelio Manfredi» per «Lelio di Manfredi», i alguns més que el lector corregeix tot seguit.

No direm que les notes de l'edició de Cortejón sien millors que les que es veuen en la de Clemencín, puix ens pertanyen en gran part, però sí afirmarem que, comparades unes i altres, el lector veurà que s'han tingut més materials a mà en les publicades en 1905 que en les impreses en 1833. Les pertanyents a tractar dels personatges de la crònica cavalleresca que esmenta Cervantes, estan fetes de manera que donen més perfecta idea que les de Clemencín; el testament de l'heroi està copiat de l'edició castellana, i la idea general de l'obra és feta tenint al davant gairebé tots els interessants estudis que referent a la dita novel·la s'han escrit.

IV

«...para coronarte por rey...» (*Don Quijote*, I, 7.)

Ens diu Cervantes que anant D. Quixot i Sanxo per terres del camp de Montiel, a poc d'haver eixit del poble, digué el cavaller a l'escuder que era cosa molt corrent en els llibres de cavalleries llegir com el senyor guanya en una lluita amb altre cavaller un comtat, marquesat o ducat, donant-ho d'estrenes al seu escuder; i així enraonant, digué al bo de Sanxo que «bien podría ser que antes de seis días ganase yo tal reino, que tuviese otros a él adherentes que viniesen de molde para coronarte por Rey de uno dellos».

* El títol del llibre és *Cervantes vindicado en ciento y quince pasajes del texto del Ingenioso Hidalgo D. Quijote de la Mancha, que no han entendido, o que han entendido mal, algunos de sus comentadores o críticos*. Madrid, 1854.

Això de donar un cavaller al seu escuder un títol nobiliari, un castell, una població, etc., és cosa abundosa en els llibres de cavalleries. Clemencín, en trobar-se amb el passatge objecte d'aquesta nota, remembra tot seguit que en l'*Amadís de Gaula*, es diu que la donzella Filistea, que fou un llarg temps escuder del dit cavaller, rebé en premi dels seus serveis el regne de Tebes, i que en el *Tirant*, l'heroi dóna el regne de Fez i de Bògia, a son cosí germà Agramunt de Muntalt (cap. 382), i encara hauria pogut dir que en el cap. 355 del *Tirant*, diu Plaerdemavida les estrenes que havia donat l'heroi a son cosí germà Diafebus, «al qual tu graciosament li donist lo comdat de sent Angel, apres lo fist duch de Macedonia e li donist Stephanía, neboda del Emperador, per mullen».

Hem de dir que no és cosa novella veure una donzella fent l'ofici d'escuder. En el *Curial* trobem el cas de l'heroi qui va llarg temps acompanyat per Larta, i en el mateix *Tirant* s'hi veuen exemples, i sia un d'ells els accidentats desafiaments que té el fill del senyor de Marca de Tirania amb aquells quatre incògnits germans d'armes, que resulten ésser els reis de Polònia i de Frisa, i els ducs de Borgunya i de Bavera, presentant-se al camp el jove paladí acompanyat de «totes les sues donzelles, ab tot lo stat de cauallers» (cap. 71). Recordi's, també, que en el dit *Tirant* es troben casos on una donzella o diverses fan l'ofici d'escuder; un dels tals és aquell en què una donzella es presenta davant dels reis d'Anglaterra dient que Tirant, amb armes falses o dissimulades, ha donat mort als reis de Polònia i Frisa (cap. 75 i ss.); i encara anem a esmentar-ne un on hi prenen part moltes donzelles fent l'ofici d'escuders : La presentació del jove paladí al camp clos on havia de lluitar amb el gegantí Tomàs de Montalva, anant acompanyat i portant les llances de Tirant no prínceps, ducs, comtes ni marquesos con les del seu rival, «empero no volgué consentir cauallers portassen les lances, sino doncelles a totes les iiij parts de les lances, les mes belles, mes galanes e mes abillades de tota la cort» (cap. 81).

V

I. «...no quiso desayunarse...» — II. «... meter las manos hasta los codos...» (*Don Quijote*, I, 8.)

Ens diu Cervantès que després d'haver passat D. Quixot aquella desagradable aventura dels molins de vent, se n'entraren amo i criat a un bosc, on passaren la nit, que a l'endemà esmorzà Sancho, però D. Quixot «no quiso desayunarse», y poc després emprengueren novament la ruta, arribant a les tres de la tarda a la vista de Puerto Lapiche, lloc aquest, al dir del cavaller, on «podemos, hermano Sancho, meter las manos hasta los codos, en esto que llaman aventuras».

I. — El primer text cervantí, abans esmentat, ço és : «no quiso desayunarse», féu recordar a Bowle (*Anotaciones*, I, p. 36) que en el *Tirante*, llib. III, cap. 90, s'hi llegeix : «la tercera cosa que el caballero ha menester, es que sepa sostener necesidad de viandas». I això està traduït d'aquelles paraules que posa l'autor del *Tirant* en boca del rei Artús, senyalant «lo que lo home d'armes ha mester» (cap. 196), idea inspirada en el ja citat llibre d'En Lull, en dir que «Glotonía engenra debilitat de cors per sancfoniment e embarguement : e glotonía aduu pobresa per trop despendre en menjar e en beure : e glotonía carrega tant lo cors de viandes, que engenra peresa e flaquesa. On com tots aquets vicis sien contraris a cavaller, per assò lo forts coratge del cavaller se combat ab abstinencia e ab continencia, e tempransa contra gola e contra sos valedors...» (VI, 9).

A això es deu el que l'heroi de la Manxa sigui poc menjador o faci vida contemplativa, mentre el seu escuder s'atipa com un golafre.

II. — La frase castellana «meter las manos hasta los codos», féu pensar tot seguit a En Bowle (I, p. 36) que l'havia llegida en el llib. II cap. 2 del *Tirante*, així com en el *Guzmán de Alfarache*, d'En Mateo Alemán, llib. II, cap. 8, i fins en el de Juan Martí (Mateo Luxan de Sayavedra), llib. II, cap. 6. Direm que l'esmen-

tat capítol de l'edició castellana del *Tirant* pertany al 100 de l'edició de Spindaler, posant-la l'autor en boca de la infanta Ricomana en parlar amb Tirant, referent a Felip, fill del rei de França: «Ans si res hauia de esser hi volria posar les mans fins als colzes en sentir e saber la sua pratica, estat e condicio quina es».

VI

«...orden de los caualleros andantes, para defender las donzelas...» (*Don Quijote*, I, II.)

En aquell famós discurs que fa D. Quixot als cabrers, on els parla de l'edat primitiva, de l'època aquella en la qual no existien els vocables *meu* i *teu*, i en dir quelcom de la institució de la cavalleria, fa a saber que «se instituyó la orden de los cavalleros andantes para defender las doncellas, amparar las viudas, y socorrer a los huérfanos y a los menesterosos», i això fa escriure a Bowle (I, p. 45), que en el *Tirant* s'hi llegeix cosa igual; és aquella que diu l'ermità comte Guillem del Waroyck al nostre jove paladí : «...perque fill, pots veure com es fort cosa rebre l'ordre de caualleria. Encara tens mes a fer que per aquest ordre es tengut de mantenir pubils, viudes, orfens e dones casades si negu los vol enujar en fer los força, ne leuar los bens...» (cap. 36); senyalant també un altre passatge del *Tirant* que es llegeix en el cap. 59, ço és, en *Lo jurament que lo rey de Anglaterra feya fer als gentils homens apres que eren examinats, ans que'ls donas l'orde de caualleria*.

Clemencín (I, p. 234) comenta també aquest passatge del *Don Quijote* senyalant-ne un altre del *Amadís de Grecia* (I, p. 145), on es diu que el cavaller deu «defender las dueñas y doncellas que tuerto reciben...», i esmenta també un passatge del *Tirant* que és el segon dels senyalats per En Bowle, i es llegeix quan el rei d'Anglaterra arma cavaller a Tirant : «Mes jurau per lo sacrament que fet haveu, que de tot lo poder vostre mantindreu e defensareu a dones e donzelles, viudes, orfens, desamparades, e encara casades, si socors vos demanen, e de tot vostre poder

posareu la persona e entrareu en camp a tota ultrança, si bon dret tenen aquella o aquelles qui socors vos demanaran...» (capítol 59). I això no és altra cosa que còpia del *Llibre de l'ordre de Cavalleria*, d'En Llull a l'escriure : «Offici de cavallers es mantenir vidues, òrfens, homens despoderats : car en axí com es còstuma e rahó que los majors ajuden a deffendre los menors, e los menors ajen refugi als majors, en axí es costuma del orden de cavalleria que per so car es gran e honrat e poderós, sia en socors e en ajuda a aquells qui li son dejús en honrament e en forsa» (II, 19).

Ha de recordar-se que en les *Partidas* (2, tít. 21, llei 21) es diu que «Otrosi acostumbraban mucho de guardar pleyto et homenaje que feciesen, o palabra firmada que posiesen con otro de guisa que non la mentiesen nin fuesen contra ella : et guardaban aun que a caballero o dueña que viesen en cuita de pobreza o por tuerto que hobiessen rescebido de que non podiessen haber derecho, que puñasen con todo su poder en ayudallos como saliesen de aquella cuita : et por esta razon lidiaban muchas vegadas por defender el derecho de estos atales.»

VII

«...como será el dormir vestido, y el no dormir en poblado...»
(*Don Quijote*, I, 10.)

Sanxo que coneix més que D. Quixot les penalitats dels juraments cavallerescos, li diu que es deixi de fer-ne d'aquella faisó, i Clemencín, comentant aquest passatge (I, p. 221), dóna notícia del jurament que fa Tirant en veure's burlat per Carmesina, l'emperadriu i ses dames, dient : «Jo fas vot a Deu e a la donzella de qui so, de no dormir en lit, ni vestir camisa fins a tant que yo haja mort o apresonat Rey o fill de Rey» (capítol 203), i juraments semblants fan el vescomte de Branches, Diafebus i Ipòlit (caps. 204-206). Aquestes promeses, com es pot compendre, envalentonaven als qui estaven lligats pel compromís que havien fet : recordi's que En Suero de Quiñones ens

diu que es trobava «en prision de una señora de gran tiempo acá, en señal de la qual todos los jueves traygo a mi cuello este fierro», i per a deslliurar-se'n prometé rompre tres centes llances «con fierros de Milan», celebrant a l'efecte aquell famós *Paso honroso* prop «la Fuente de Orbigo» que durà del 10 de juliol fins el 9 d'agost de 1434.

En apoi d'això pot recordar-se també aquell tan conegut jurament que es llegeix en el *Romancero* (núm. 355), i diu:

«Juro por Dios poderoso Por santa Maria su madre
Y al santo Sacramento Que aquí suelen celebrare,
De nunca peinar mis canas, Ni las mis barbas cortare,
De no vestir otras ropas, Ni renovar mi calzare,
De no entrar en poblado, Ni las armas me quitare
Sino fuere una hora Para mi cuerto limpiare,
De no comer en manteles Ni a mi mesa me asentare
Hasta matar a Carloto Por justicia o pelear,
O morir en la demanda Manteniendo la verdade;
Y si justicia me niega Sobre esta tan gran maldade
De con mi Estado y persona Contra Francia guerreare,
Y manteniendo la guerra Morir o vencer sin pare.
Y por este juramento Prometo de no enterrare
El cuerpo de Valdovinos Hasta su muerte vengare.»

VIII

«...y los autos para el día de Dios...» (*Don Quijote*, I, 12.)

En topar aquest passatge del llibre cervantí, En Bowle (I, p. 46) fa recordar que en el *Tirante* (llib. III, cap. 107) es llegeix : «Somos cerca de la fiesta de Corpus Christi : y querría hazer aquel entremés»; text que en la primera edició es veu en el cap. 269, on es descriu les males arts amb què es val la vídua Reposada per fer veure a Tirant que Carmesina no l'aima.

Referent a aquestes representaciones religioses a Catalunya, pot veure's, en el volum sisè de les *Obras completas del Dr. D. Manuel Milá y Fontanals*, l'interessant estudi *Orígenes del teatro catalán*; i en quant a Castella, el llibre d'En Mariscal de Gante,

Los autos sacramentales desde sus orígenes hasta mediados del siglo XVIII.

IX

I. «...Pues en tiempo de este buen rey, fué instituyda aquella famosa orden de cauallería de los caualleros de la Tabla Redonda...» — II. «...el nunca como se deue alabado Tirante el Blanco...» — III. «...tan estrecha bien podrá ser, respondió nuestro D. Quijote; pero tan necessaria en el mundo, no estoy en dos dedos de ponello en duda...» — IV. «...si algunos subieron a ser emperadores por el valor de su braço, a fe que les costó buen porqué de su sangre y de su sudor...» — V. «...antes se encomiendan a sus damas con tanta gana y deuoción como si ellas fueran su Dios : cosa que me parece que huele algo a gentilidad... que ya está en vso y costumbre en la cauallería andantesca... Y no se ha de entender por esto, que han de dejar de encomendarse a Dios...» — VI. «...y las partes que a la vista humana encubrió la honestidad son tales, según yo pienso y entiendo, que solo la discreta consideración puede encarecerla y no compararlas...» (*Don Quijote*, I, 13.)

I. — El diàleg entre Vivaldo, l'amic del desventurat Grisòstom, i l'heroi de la Manxa és xispejant. Aquell coneix tot seguit la monomania de D. Quixot i sols apunta la més mínima idea per a donar peu a què l'enamorat de Dulcinea parli de ço que és el seu fort : els llibres, lleis i costums cavalleresques.

Ens diu D. Quixot, que en temps del rei Artus fou creada l'ordre de cavalleria de la Taula Rodona, i Bowle (I, p. 48), comentant aquest passatge, esmenta tot seguit dos llocs del *Tirant* on es parla d'aquesta Institució : El primer, diu així : «Apres lo sopar dire a la senyoria vostra l'ordre de fraternitat que lo senyor rey d'Anglaterra ha stablit : quasi es semblant a l'ordre de la Taula Rodona que lo bon rey Artus en aquell temps compli de fer...» (cap. 84). En el segon, s'hi llegeix : «... segons se lix de aquell famos rey Artus, senyor que fou de la petita e gran Bretanya, lo qual dona fi e compliment a la prospera e pomposa Taula Redona, hon tants nobles e virtuosos cauallers en ella segueren...» (cap. 114).

Referent a la Taula Rodona, taula de tal manera formada on no hi havia lloc preferent, s'ha escrit molt, i en els més dels llibres de cavalleries es veu esmentada. Però hem de dir que si en el cicle arturià es parla de la Taula Rodona feta en temps del rei Uter Padragon, en el carolingi ens trobem amb una altra taula, feta pel mateix estil. En la primera hi prenien seient: Lançalot, Tristany, Boors, Parceval, Galeas i altres herois descrits en les cròniques bretones, i en l'altra taula hi tenien lloc Roldà, Olivier, Renault, i demés paladins de Carlemany.

Qui desitgi tenir notícies detallades de la Taula esmentada en el *Tirant* i *Don Quijote*, vegi el *Baladro del sabio Merlín*, capítols 86-93.

II. — Després d'haver parlat Cervantes per boca de Pero Pérez del celebrat llibre de cavalleries imprès per Spindaler, ara torna a esmentar-lo, per quant posa el novellista en boca de D. Quixot les següents paraules : « ... fueron famosos y conocidos por sus fechos, el valiente Amadis de Gaula, con todos sus hijos y nietos hasta la quinta generación, y el valeroso Felixmarte de Hircania, y el nunca como se debe alabado Tirante el Blanco... ».

Podrà dir-se que aquest elogi va adreçat al cavaller i no al llibre. Aquest exaltament de D. Quixot pel nostre cavaller, el trobem just, per quant, si ofici de cavaller és defensar als desvalguts, això fa Tirant sortint en auxili de reis que es veuen assetjats per altres més poderosos, així com anant sempre en defensa de la religió catòlica.

L'elogi al llibre el posa Cervantes en boca d'En Pero Pérez; a l'heroi en la de D. Quixot, qui sabia quelcom de les obligacions i costums que atanyen al cavaller.

III. — Seguint el diàleg, diu Vivaldo a D. Quixot que creu que ha emprès una de les professions més severes del món, a la qual cosa contesta l'heroi que potser tindrà raó en dir això, però que alhora la creu una de les més necessàries, i referent a això «no estoy en dos dedos de ponello en duda».

A aquest punt, Clemencín diu (I, p. 267) que sobra la partícula *en*, i opina que, si figura en dit passatge és per descuit de l'impressor; Rodríguez Marín, en la seva edició crítica (I, p. 389)

fa a saber que Hartzenbusch suprimeix *en* en les dues edicions d'Argamasilla d'Alba publicades en 1863, la qual cosa ja havia observat en Cortejón (I, p. 269), però també hem de fer observar, amb tot i dir-nos el avui dia primer cervantista que «Cervantes no solia dir : *estar a dos dedos de*, sino *estar dos dedos de*». Però l'esmentat crític cervantista ens posa un exemple de *La Gitanilla*, on es llegeix : «No estuvo en dos dedos de caerse muerta».

Junt amb l'observació referent a què s'hauria de suprimir de la dita frase la preposició *en*, escriu Clemencín que la professió de cavaller errant és cosa tan pesada que li fa recordar el passatge del *Tirant* quan el comte de Varoych explica al jove paladí «com es forta cosa rebre l'ordre de cavalleria» i quina la missió dels cavallers; descripció que es llegeix en el cap. 36 i que, com hem dit, està treta del llibre d'En Llull.

IV. — Seguint la mateixa començada conversa, diu D. Quixot que els cavallers passats, amb tot i haver-se trobat moltes vegades vivint de manera miserable i roí, alguns d'ells «subieron a ser Emperadores por el valor de su brazo...». Bowle, que, com es veu en les seves *Anotaciones* (I, p. 49), coneixia molt bé el *Tirant*, esmenta tot seguit que l'amant de Carmesina «por su alta cavalleria alcanzó a ser Príncipe y César del Imperio de Grecia», cosa aquesta que es llegeix en la portada del llibre de la traducció castellana,¹ i per l'estil en el colofó del text imprès per Spindaler.²

Nosaltres trobem que el famós manxec, amb tot i el seu exaltament diu una cosa que desfà l'adagi aquell de «nos amb nos», ço és, reis amb reines, i prínceps amb princeses. En el *Tirant* es dona el cas que l'heroi, que no és fill de reis, es casa amb la princesa de l'Imperi, i el cosí del famós paladí, l'escuder Ipòlit arriba a ésser emperador consort.

V. — Continuant el camí que havia de portar-los al lloc on havia d'ésser enterrat Grisòstom, anava la comitiva de l'acom-

1. «Los cinco libros d'l esforçado e invencible cauallero | Tirante el blanco de roca salada : Cauallero dela Ga- | rrotera. El qual por su alta cavalleria alcanço a ser prin- | cipe y cesar del imperio de grecia.»

2. «Açi feneix lo libre del valeros e strenu caualler Tirant lo Blanch Princep : e Cesar del Imperi grech de Contestinoble.»

panyament, formada per D. Quixot, Vivaldo, pastors amics del malaurat enamorat de Marcela, i Sanxo; anaven discutint els dos primers, referents a certs costums cavalleresques, essent una de les tals aquella en la qual un cavaller, en trobar-se en un pas perillós, s'encomana a la seva dama, com si aquesta fos el seu déu, la qual cosa, segons Vivaldo «huele algo a gentilidad». En sentir això D. Quixot, li replica que faria un tort el cavaller «que otra cosa hiciese; que ya está en uso y costumbre en la caballeria andantesca» que en fer un fet d'armes es recordi de la seva dama «y no se han de entender por esto que han de dejar de encomendarse a Dios».

Per ço que ens diu Vivaldo, es veu que el seu fort no eren els llibres de cavalleries, cosa aquesta que ja demostrà Bowle (I, p. 49) i Clemencín (I, p. 275), copiant textos on hi ha cavallers que invoquen el nom de Déu abans que el de la dama, com per exemple l'infant Roserín, en *Espejo de Caballerias* (II, 27 i III, 22), l'heroi Amadís en la seva crònica (cap. 44) i altres; D. Quixot, tan aviat invocava el nom de Dulcinea com el de Déu; però ambdós comentaristes citen el *Tirant*, qui, en dir dels novel·listes Martorell i Galba sols invocava el nom de Carmesina o el de Déu, i feia bé, car com ell afirmava : «aquell qui a molts serveix, no serveix a ningú» (cap. 138), si bé hem de dir que invocava més sovint el nom de Déu.

Això de dedicar un record a la seva dama, es troba ja en les *Partidas* (2, tít. 21, llei 22), en dir : «Et aun porque se esforzassen mas, tenien por cosa guisada que los que hoviessen amigas, que las mentassen en las lides, porque les cresciessen mas los coraçones et hobiessen mayor vergüenza de errar».

Escriu Clemencín, referent a això de «encomendarse a Dios», que aqueix conglomerat de pietat i de galanteria fou un dels segells característics de la cavalleria. I té raó. Si es llegeixen les Cròniques del cicle greco-asiàtic, es veurà que el cavaller cristià confessa i combrega molt sovint, que sap quelcom de Teologia, i fins de vegades parla com a consumat teòleg; hem de dir que en el *Libre de l'Orde de Cavalleria*, de Llull, es diu que : «usança de cavayler deu esser oyr missa e sermo, e adorar e pregar e tembre Deu» (VI, 17). I si passem els ulls

pels llibres del cicle carolingi, hi veurem moltes vegades llargues discussions teològiques, acabant les més d'elles convertint-se al catolicisme els que pertanyien a la secta mahometana.

Clemencín, recordant aquest tema, escriu : «Pero donde se leen incidentes muy singulares en esta materia, es en la historia de *Tirante el Blanco*», i esmenta la confessió de Thomas de Muntalva i de l'heroi, per dos frares de l'Ordre de Sant Francesc (capítol 81), com Diafebus besa tres vegades a la seva estimada a honra de la Santíssima Trinitat (cap. 146), i quan la vídua Reposada féu saber a Tirant que perquè li fos retornada la salut a ell havia fet moltes pregàries a Déu, així com almoines, abstinències i maceracions (cap. 286).

VI. — Anant seguint amb la dita conversa, ço és, el diàleg entre Vivaldo i D. Quixot, recau la conversació en què tots els cavallers deuen pertànyer al gremi dels enamorats. Aleshores el famós fill de la Manxa és quan declara la madona dels seus pensaments, i ens la descriu d'aquella manera tan ideal que resté d'envejar a les moltes descripcions de dames d'insuperable bellesa, que es veuen en els llibres de cavalleries.

Com no podia mancar, Clemencín fa (I, p. 282) galania de la seva erudició, i ens diu que «estas expresiones me recuerdan las del libro de *Tirante el Blanco*» en descriure les faccions de la reina d'Anglaterra llavors que diu el novellista : «Deu se contemplar que en lo agraciado gest que mostrava femenil, totes les amagades coses no podien esser sino mes estimades de les donzelles sposades que ab ella venien» (cap. 44).

Ea bé l'esmentat crític en assenyalar aquest passatge del *Tirant*, per quant el «totes les amagades coses» recorda vagament el «encubrió la honestidad»; però si solament hagués volgut demostrar les belles faccions d'una persona agraciada, hauria pogut descriure el tipus de la filla de l'emperador grec, la gentil Carmesina, aquella «que era de strema blancor de roses ab liris mesclada» (cap. 119).

X

«...socorriendo a las donzellas menesterosas...» (*Don Quijote*, I, 14.)

L'heroi manxec, després d'haver oït la defensa que fa Marcela referent a ésser ella causa de la mort de Grisòstom, creu que és acte de cavaller anar en defensa de la dita donzella, per quant té l'obligació de sortir en auxili de ço que hem vist en tractar del cap. II, i En Bowle (I, p. 52) senyala el passatge de *Tirant* que hem esmentat aleshores.

XI

«... Como lo ha mostrado la experiencia...» (*Don Quijote*, I, 15.)

Ens diu Cervantes que després de la desgraciada troballa que tingué D. Quixot amb aquells «desalmados yangüeses», el primer en queixar-se de l'apallissament que reberen amo i criat, fou aquest; seguint a continuació un xispejant diàleg entre els dos apallissats. El cavaller diu a l'escuder que no s'admiri d'això que els ha passat, per quan ell ha vist en els llibres de cavalleries a estrenus paladins que, després d'haver sofert molt, han arribat a ésser reis i emperadors «como lo ha mostrado la experiencia».

Com ha pogut veure el lector, aquest argument és molt semblant al que hem vist del cap. 7.

El comentarista més coneixedor de les cròniques cavalleresques, En Clemencín, en veure aquest passatge cervantí es recorda tot seguit de passatges del *Primaleon*, *Florambel*, *Amadís de Grecia*, *Don Florindo* i d'altres (II, p. 13), sense oblidar el *Tirant*, esmentant d'aquest els noms de l'heroi i del seu escuder Ipòlit, que arribaren ambdós a ésser : el primer, cèsar de l'Imperi grec; i el segon, emperador de Constantinoble.

Hem de dir que posats a citar personatges del *Tirant* que arribaren a tenir el més alt títol geràrquic d'un regne o imperi,

hauria pogut esmentar així mateix al senyor d'Agramunt, marit de Plaerdemavida, a qui Tirant donà el regne de Fez i de Bògia.

Amb tot i tenir a Clemencín per mestre en literatura cavalleresca, algunes vegades s'equivoca. Diem això perquè escriu que Ipòlit fou «famoso por sus hazañas», i no recordem cap important fet d'armes en el qual el cosí i escuder de Tirant demostrés la seva valentia, a no ser que aquests fets a què fa referència el crític siguin els amors amb l'emperadriu. Creiem que Ipòlit és el símbol d'aquells generals palatins que adquireixen honors, graus i distincions sense haver oït el xiular de les bales ni haver sofert les inclemències abundoses que a cada pas es troben en els camps de batalla.

XII

«Y cuéntase desta buena moza, que jamás dió semejantes palabras, que no las cumpliese, aunque las diese en un monte y sin testigo alguno.» (*Don Quijote*, I, 16.)

No direm que Cervantes en posar aquesta fermesa de paraula com una bona qualitat de Maritornes, es recordés d'un passatge que es llegeix en el cap. 132 del *Tirant*, en dir Carmesina al seu estimat cavaller : «car jo so composta de tal metall que james prometi res que no u atengués, ara fos de mal o de bé; la mia paraula no pot tornar atrás».

XIII

«¡Qué de otras cosas ocultas!...» (*Don Quijote*, I, 17.)

En l'hostal on tantes desgràcies passaren a l'heroi de la Manxa i on es desenrotllaren tantes escenes vivides i realistes que al nostre entendre són quadres admirables del llibre cervantí, explica l'enamorat cavaller al seu escuder que la filla del senyor del castell anà a trobar-lo la nit anterior, demanant-li amor,

però que ell, com ferm aimador de Dulcinea, no l'atengué. I després, descrivint a Sanxo el tipus de la dita donzella, li diu: «¡Qué te podré decir del adorno de su persona! ¡Qué de otras cosas ocultas, que, por guardar la fe que debo a mi señora Dulcinea del Toboso, dejaré pasar intactas y en silencio!»

La frase objecte d'aquesta nota ja figura comentada en l'edició de Cortejón (II, p. 50) i allí es llegeix que «un escritor sensual como el autor de *Tirante el Blanco* habría descrito menudamente» certes coses que un novellista mestre en l'eufemisme hauria dit veladament.

Començarem dient que la censura la trobem encertada, que la considerem justa; però també manifestarem que en els més dels llibres de cavalleries s'hi veuen escenes un xic realistes que poden fer joc amb el text de certs passatges del *Tirant*.

Els que han llegit el *Cirongilio de Tracia* recordaran tot seguit el fort enamorament que sent la filla de la comtessa d'Astrea vers el jove paladí Cirongili, i de la manera com la formosa donzella penetra en la cambra de l'heroi, i aquelles enceses i descriptives paraules que diríem sortides de boca de dona folla: «... certificoos que no sereis tan animoso y fuerte que os libreis de mis manos sin que vuestra hermosura goce mi voluntad» (I, 30).

Cert, que els més dels llibres de cavalleries són «sermonarios de Sathanas», com escrigué Venegas, però també n'hi ha que no mereixen tal estigma.

Tothom sap que els autors del *Tirant* foren mestres en saber dir les coses amb claredat, els diàlegs de Tirant i Carmesina en el castell de Malvehí i els d'Ipòlit i l'emperadriu en el palau de l'emperador de Constantinoble, per a no citar-ne d'altres, ho demostren; però també se sap que Cervantes era mestre en jugar l'eufemisme, que sabia dir les coses més crues sense arribar a la cruesa; posem un exemple i es veurà la característica dels autors valencians comparada amb la de l'alcalai.

En el cap. 13 de la primera part del *Don Quijote*, ens descriu Cervantes el tipus de Dulcinea, dient-nos que les seves dents eren perles, «alabastro su cuello, mármol su pecho y marfil sus manos», i Martorell i Galba en descriure'ns la infanta Car-

mesina ens assabenten que mostrava «en los pits dues pomes de paradís que cristallines parien» (cap. 117).

Com s'ha pogut veure, hi ha més fons realista en la descripció del *Tirant* que en la del *Don Quijote*.

XIV

I. «...y se vuelve a la suya...» — II. «...para mis barbas...» — III. «llevandole de camino tres o quatro dientes de la boca...» (*Don Quijote*, I, 18.)

I. — Quan D. Quixot va descrivint pas a pas els exèrcits que té al seu davant i amb els que pensa entrar tot seguit en desigual batalla, diu a Sanxo : que allí hi veu al furibund pagà Alifanfaró, enamorat de la filla de Pentapolí, i que aquest no accedirà al casament si abans no renega de la seva religió, fent-se cristià.

Això fa escriure a Clemencín (II, p. 67) que no és novella cosa veure als cavallers «ejercer con vehemencia el oficio de misioneros», i cita el cas de Tirant, qui bateja «por su mano a la reina Esmeragdina, al rey Escariano, y a muchos millares de moros, vasallos suyos, en los reynos de Etiopia y de Tremecen». Té raó, tan distingit crític; aquests fets es descriuen en els caps. 326, 327 i 404.

Però, hem de dir que això que es troba en el *Tirant* i en molts llibres de cavalleries del cicle d'Amadís i Palmerí, és cosa abundosa també en el que fa referència als herois de Carlemany. És la lluita entre Crist i Mahoma, segell característic en ambdues branques cavalleresques. Vegeu un cas semblant en *La Gerusalemme Liberata*, cant XII, en morir Clorinda i demanar a Tancredo que la fes cristiana.

També fa observar Clemencín que el motiu que retreu el famós Pentapolí per a no donar la mà de sa filla a Alifanfaró; és el mateix que es veu en el *Tirant* en no voler accedir l'emperador de Constantinoble a casar la infanta Carmesina amb

el soldà del Caire (cap. 178); i aqueix argument es trobava en el cant 22 de l'*Orlando Furioso*.

Ja hem dit abans que l'ofici de cavaller és mantenir la fe catòlica, i això sabut, no ha d'estranyar veure que en els altres dels llibres de cavalleries sols s'hi descriguin lluites de moros i cristians, i com pot suposar-se portant aquells la pitjor part, ço és, quedant a la fi vençuts, si bé moltes vegades hom els deslliura del captiveri per a demostrar la magnanimitat de l'esperit cristià. Vegeu un exemple d'això en el *Tirant*, cap. 487, en treure Ipòlit de la presó a «lo Soldà e lo gran Turch e tots los altres Reys y grans senyors qui ab ells presos eren».

II. — En sentir Sanxo l'explicació de D. Quixot referent a la guerra que tenen els exèrcits d'Alifanfaró amb els de Pentapolí hi troba que fa molt bé aquest en no donar sa filla a un rei moro, exclamant : «Para mis barbas ... que le tengo de ayudar en cuanto pudiere».

Aquesta exclamació de Sanxo fa recordar tot seguit a Bowle (*Anotaciones*, I, p. 62), que en el *Tirant* es llegeix una frase igual. Es troba quan el gran Caramany es veu precisat a acotar-se, davant de l'emperador de Constantinoble, com a presoner que és. (Cap. 166.)

Es comprèn que el gran Caramany juri per Mahoma, perquè és el seu déu, i esmenti també les seves barbes, perquè ço és cosa de gran compromís per hom de jerarquia i distinció; car les barbes no solament era signe d'apreci, sinó també d'autoritat. En Clemencín, que en aquestes coses tenia bons apuntaments, escriu (II, p. 207) que «cuando se usaba llevarlas crecidas, era señal de sentimiento y duelo raerse las propias, y causaba afrenta cortar, mesar o pelar las ajenas. Por el contrario, cuando se raia la barba por costumbre, era demostración de dolor el dejarlas crecer». I té raó, per quan en el *Romancero* es troben molts exemples d'això que diu el comentarista cervantí; recordi's allò que es llegeix en el romanç del marquès de Mantua (número 355):

«Quando aquesto oyó el Marques, La habla perdido hae,
 En el suelo dió consigo, La espada fué arrojare,
 Las barbas de la su cara Empezolas de arrancare...
 Lo que hacia el escudero Lástima era de mirare;
 Rascuñaba la su cara Sus ropas rasgado hae,
 Sus barbas y sus cabellos Por tierra los va a lanzare...»

III. — Serà una coincidència, però ens diu el novellista castellà que una pedrada trencà l'olleta que contenia el famós bàlsam de Fierabras, i de pas se li emportà tres o quatre dents i caixals de la boca de l'heroi; i la segona xifra recorda el nombre de caixals que perd Tirant d'un bot de llança que li donà el rei d'Egipte.

Ens diuen Martorell i Galba en el cap. 157 de la famosa novella, que «con lo Rey se fou leuat, pres una lanca que troba en terra e mes se a poch a poch entre la gent, e acostas tant envers Tirant e tira li un bot de llança, e per ço com no tenia bauera dona li en mig de la galta e derrocali .iiij. quexals, de que perde molta sanch».

XV

«Este es el caballero del Sol o de la Sierpe ... que me hallasse quinto o sexto nieto de Rey.» (*Don Quijote*, I, 21.)

¡Quantes i quantes vegades, en passar els ulls per aquest llarg text cervantí, han vingut a la meua memòria molts passatges de llibres de cavalleries que poden servir per a demostrar que Cervantes recordava, en escriure aquest paràgraf, ço que havia llegit en moltes de les cròniques on es descrivien els fets d'armes dels fills i néts d'Amadís o Primalió o d'altres herois paladins! Però hem de dir que, amb tot i veure-hi punts de semblança amb altres llibres, ens ha semblat que Cervantes tenia molt present el *Tirant*, com ho demostrarem en la nota que hi ha en l'edició de Cortejón (II, pp. 143 i ss.).

En Clemencín, que si bé fullejava el *Tirant* no el coneixia amb tant detall com molts altres llibres de cavalleries, a penes l'esmenta en comentar aquest llarg passatge del Quixot, on es

fa un ràpid argument de moltes d'aquestes obres cavalleresques. Ens parla de les cròniques de *Platir*, *Florisel de Niquea*, *Belianis de Grecia*, *Palmerín de Oliva*, *Amadís de Gaula*, *Olivante de Laura*, *Lisuarte de Grecia*, *Policisne de Boecia*, *Lepolemo*, *Palmerín de Inglaterra*, *Florambel de Lucea*, *Primaleon* i *Esplandian*, però solament esmenta dues vegades el llibre de Martorell i Galba: La primera és en dir que la confident dels amors de la infanta Carmesina i Tirant fou Stefania, filla del duc de Macedònia, i la segona en tractar de com els herois paladins arriben a ésser reis o emperadors.

Amb el *Tirant* a la mà podem il·lustrar molts passatges de l'esmentat paràgraf cervantí, com podríem així mateix copiar fragments d'altres llibres cavallerescos on veuríem descrit açò de què ens parla Cervantes.

I. — Ens diu aquest, en el passatge objecte de la present nota, que «el [ço és, l'emperador] llegara hasta la mitad de la escalera, y le abraçara estrechissimamente, y le dara paz besandole en el rostro», i cosa per l'estil a la descrita pel novel·lista es llegeix en el *Tirant*, vegeu dos exemples: «Com Tirant lo veu, fica lo genoll en terra, e tots los seus, com foren a mig cadafal tornaren a fer altra reuerencia, com fon als seus peus, agenollas e volgue-li besar lo peu, e lo valeros senyor no u consenti, besali la ma, e lo Emperador lo besa en la boca» (cap. 116); «... e arribat Tirant dauant la Magestat sua, als seus peus se lança per voler los hi besar, e lo magnanim senyor no u comporta; mas prenent a Tirant per lo braç, alça l de terra e besa l en la boca, e Tirant li besa la ma...» (cap. 440).

II. — En un altre lloc ens diu l'autor castellà que l'emperador portarà al jove donzell «por la mano, al aposento de la señora Reina, adonde el cauallero la hallara con la Ynfanta, su hija, que ha de ser vna de las mas fermosas y acabadas doncellas, que en gran parte de lo descubierto de la tierra a duras penas se puede hallar». Recordi's l'arribada del jove paladí al palau de l'Emperador, quan després d'haver parlat amb aquest vol anar a saludar a l'Emperadriu i a la Infanta, i es veurà que hi ha molts punts de similitud entre ambdues relacions. En el *Tirant* es llegeix que: «Com foren en la gran sala del palau lo

Emperador lo pres per la ma e posa l dins la cambra hon era la Emperadriu ... apres veu un lit ab cortines negres, e la Infanta staua gitada damunt aquell lit» (cap. 117). I referent a què la filla de l'emperador ha d'ésser una criatura en grau superlatiu formosa, recordi's allò que diu el jove Tirant al seu amic Ricard: «No creguera james que en aquesta terra hagues tantes coses admirables com veig. E dehia u mes per la gran bellea de la Infanta...» (cap. 118).

III. — Ens assabenta Cervantes «que ella ponga los ojos en el cauallero, y el en los della, y cada vno parezca a otro cosa mas diuina que humana», i casualment en el llibre d'En Martorell i Galba s'hi veu un capítol, el 118, l'epígraf del qual és: «Com Tirant fon ferit en lo cor ab vna flecha que li tira la deessa Venus porque miraua la filla de l Emperador.»

Clemencín, comentant aquest punt, escriu que en el *Palmerín de Oliva* s'hi llegeix una frase molt semblant a la de Cervantes, per tal com en el cap. 30 es diu que : Palmerí i Polinarda quedaren «presos y enlazados en la intricable red amorosa...», i ens fa assaber que cosa per l'estil passà a Perió de Gaula quan el rei de la Petita Bretanya, Garinter, el presentà a la reina qui estava amb sa filla Elisena.

I un altre acte semblant es veu en el *Lisuarte de Grecia* o bé *VIII libro de Amadís*, on en descriure l'autor la primera vegada que es vegeren davant per davant el protagonista i la infanta Elena, ens diu el novellista que : «A esta sazón el Cauallero de los Cisnes, viendo la estraña beldad de Elena, y ella otro si viendo su hermosura e bondad en armas, que en aquel punto que se vieron se causo que el uno y el otro fueron feridos de fuerte e crudo amor que tanto les enlaço los coraçones e captiuo libertades» (cap. 46). I això mateix ens diuen els autors del *Tirant* en el cap. 117 : «Dient lo Emperador tals o semblants paraules, les orelles de Tirant stauen atentes a les rahons, e los vlls, d'altra part, contemplauen la gran bellea de Carmesina; e per lo gran calor que fehia, porque hauia stat ab les finestres tancades, staua mig descordada mostrant en los pits dues pomes de paradís que crestallines parien, les quals donaren entrada als vlls de Tirant, que de alli auant no trobaren la porta per hon exir, e tostemps

foren apresonats en poder de persona liberta fins que la mort dels dos feu separacio.»

IV. — També ens diu Cervantes que «venida la noche, cenara con el Rey, Reina e Ynfanta», i una cosa igual veiem en el cap. 448 : «... l Emperador volgue que Tirant menjas en la sua taula, e menjaren tots cinch : Lo Emperador e la Emperadriu, la Princesa e Tirant e la reina de Feç, e cascu en son plat e ab son trinchant dauant cascu, e feu seure Tirant dauant la Princesa».

V. — Ens posa Cervantes que aquest emperador «tiene vna muy reñida guerra con otro poderoso, como el», i ja sabem que Tirant va en defensa de l'emperador de Constantinoble, perquè aquest es veu invadits els seus territoris pels exèrcits del Gran Turc, cosa aquesta que comença en el cap. 116 : «Com lo rey de Ciçilia pregua a Tirant per part sua e del emperador de Contestinoble que volgues anar en Contestinoble per socorrer lo». Però hem de dir que això de què un heroi paladí es posi al servei d'un rei o emperador cristià per a lliurar-se d'infels, es troba a cada pas en els llibres de cavalleries. Citem un exemple : Tots els reis pagans, gegants de totes menes i els fills d'Arcalaus es reuneixen per a fer un gros desembarc a la Gran Bretanya i captivar a Amadís de Gaula; fan els enemics el desembarc a Fenusa, però els cavallers cristians i altres acudeixen en defensa del de Gaula, lluiten valentment, però a no trobar-se Lisuart, nét d'Amadís i fill d'Esplandian, que no es vol donar a conèixer a la cort del seu avi, probablement que hauria perdut aquest. Vegeu *El VIII libro de Amadís de Gaula*, caps. 102 i següents.

VI. — Ens diu també el novellista castellà, que «aquella noche se despedira de su señora la Ynfanta, por las rejas de un jardín que cae en el aposento donde ella duerme, por las cuales ya otras muchas veces la auía fablado, siendo medianera y sabidora de todo una donzella de quien la Ynfanta mucho se fía. Sospirara el, desmayarasse ella, traera agua la doncella, acuitarase mucho porque viene la mañana, y no querría que fuesen descubiertos por la honra de su señora, finalmente la Ynfanta volvera en si y dara sus blancas manos por la reja al caballero, el qual se las besara mil y mil vezes, y se las bañara en lágrimas». Tot

el text d'aquest llarg paràgraf, gairebé podem dir que amb lleus variants, el trobem en el *Tirant*.

En Clemencín (II, 176) escriu que : «Las aventuras de rejas de jardín y despedidas de los aventureros y sus damas por ellas, son frequentísimas en los libros de caballerías»; demés, esmenta exemples de paladins que han banyat amb llàgrimes les mans de llurs estimades, i ens diu que en l'*Amadís de Gaula*, *Palmerín de Inglaterra* i en altres s'hi troben exemples; referent a les «medianeras», que també mereixen el qualificatiu de «terceras o confidentas», cita a Estefania, la filla del duc de Macedònia que ho és de Carmesina. I té molta raó. Anem a senyalar textos del llibre de Martorell i Galba que puguin comparar-se amb els esmentats en el *Don Quijote*, si bé direm que les escenes d'amor en les quals intervenen Tirant i Carmesina tenen lloc en cambres i no en jardins.

En el cap. 233 veiem que el dormitori de la infanta Carmesina donava a un terrat per on es podia saltar a l'hort del Palau, lloc per on fugí el jove Tirant la nit aquella en què es rompé la cama, i casualment aquest fet passa en la nit en què havia d'empendre el camí per a anar al camp, ço és, a posar-se al davant dels exèrcits de l'emperador per a donar la batalla als invasors de l'Imperi grec.

Quasi pot dir-se que són dues les «medianeras» dels amors de Tirant i Carmesina : la una és Estefania, la qual es casà amb Diafebus de Muntalt, cosí de Tirant, i l'altra és Plaerdemavida, la qual s'emmaridà amb el Senyor d'Agramunt. Una i altra pertanyien a la noblesa grega.

Referent als desmais, hem de dir que qui ha llegit la famosa novella cavalleresca feta per Martorell i Galba, recordarà totseguit aquell capítol on s'explica com Tirant per la força de les armes entra en el castell (cap. 436) i on es parla d'un desmai sofert per Carmesina, dient-nos al mateix temps que «la Reina se leua prestament, pres vna ampolla de aygua vos, e dona li n per la cara e frega li los polsos, e axi recobra l'esperit».

També hem de senyalar un passatge on es veu ço que ens ha dit Cervantes referent a les trifulgues que passa la mitjanera dels amors de la seva senyora. En el *Tirant* (cap. 438)

s'hi llegeix que «la Reyna, qui portava lo pes d'aquest negoci, veient que lo dia s'acostava, pensa que los qui se amen com aconseguen algun delit no pensen en res qui ls puixa noure, leuas cuitadament del lit e ana hon eren los dos amants, e dix los : Que puix la nit era stada bona, que Deu los donas lo bon jorn. E ells lo y reteren molt graciosament ... La Reyna dix a Tirant : Senyor de l'Imperi grech, leuau de aqui que ja s'fa dia; per que no sia vista vostra merce es mester que vs ne aneu lo mes secretament que pugau. Al virtuos Tirant fora stat plasent que aquella nit hagues durat hun any». I en el capítol següent, es llegeix, que «ab hun besar d'amor strema se partiren.»

VII. — Ens diu Cervantes que el paladí «vase a despedir del Rey, y de la Reyna, y de la Infanta, dizenle, auindose despedido de los dos, que la señora Infanta esta mal dispuesta, y que no puede recibir visita...», i casualment, amb lleus variants, això es veu en el *Tirant*, l'endemà d'haver passat l'heroi una delitosa nit. El famós paladí ha d'anar-se'n a posar-se al davant dels exèrcits de l'emperador, i abans d'eixir de Constantinoble va a despedir-se d'aquest, i aprofitant l'anada al palau, «presa licencia de l'Emperador se n'ana a fer reuerencia a la Emperadriu e a la virtuosa Princessa, e troba les ensemps en la cambra de la Princessa, per ço com la Princessa fengia esser malalta, e la Emperadriu era venguda per visitar la».

VIII. — Allunyat el cavaller de la seva enamorada, escriu Cervantes que «pelea en la guerra, vence al enemigo del Rey, gana muchas ciudades, triunfa de muchas batallas, buelve a la corte...», i tot això ho veiem descrit en el *Tirant* quan el fill del senyor de Marca de Ticania es perd a la costa de Berberia, venç al rei Scariano i més tard als de la Menor Índia, d'Àfrica, de Tunij, de Tana, de Feç, de Tremicen i altres, possessionant-se d'un sens fi de ciutats i captivant a més de quatre cents mil moros, retornant a Grècia, on els enemics de Crist havien evaïts i possessionat de moltes de les ciutats, posant en greu perill a l'emperador i sa família (caps. 299-430).

IX. — Però encara no hem acabat, perquè es llegeix que «la Infanta viene a ser su esposa», la qual cosa veiem en la nostra novella, en dir-nos com l'emperador nomenà cèsar de l'Imperi

grec a l'estrenu cavaller Tirant, i assabentant-li que «per tornes vos volem donar nostra filla Carmesina per muller, si vostra virtut la volra» (cap. 452).

X. — A la fi llegim que, casat ja el cavaller amb la Infanta, «entra luego el hazer mercedes a su escudero y a todos aquellos que le ayudaron a subir a tan alto estado; casa a su escudero con vna donzella de la Infanta, que sera, sin duda, la que fue tercera en sus amores, que es hija de vn duque muy principal». I tot això, si bé no passa així en el *Tirant*, podem senyalar quelcom semblant, perquè aquestes mercès les fa Ipòlit, escuder de Tirant, en casar-se amb l'Emperadriu vídua; però Tirant havia donat abans a tots els seus, honors i riqueses, i féu el casament del seu cosí Diafebus, comte de Sant Àngel amb Estefania, filla del duc de Macedònia, i casà a Plaerdemavida amb el senyor d'Agramunt.

XVI

«... y digo que mientes y mentiras todas las vezes que lo pensares o dixerres...» (*Don Quijote*, I, 23.)

Després d'haver estat tan maltractat l'heroi manxec per aquells a qui els havia fet gros favor, car els havia donat la llibertat, li diu l'escuder que fóra bo s'endinsessin per aquells laberíntics llocs de la serra i no esperar a camp pla que la Santa Germandat els empresonés; a la qual cosa, contesta D. Quixot, que si segueix el consell de Sanxo ha d'ésser amb la condició que jamai digui que ho féu per por, sinó per a complaure'l, i que si en tot cas ho diu, que dirà mentida, i reforçant això exclama : «y desde aora para entonces, y desde entonces para aora te desmiento, y digo que mientes y mentiras todas las vezes que lo pensares o lo dijeres».

Primer Bowle (I, p. 85), després Clemencín (II, p. 224) i a l'últim Cortejón (II, p. 174) senyalen el passatge del *Tirant* referent a la lletra de batalla tramesa pel jove paladí a Kirielayson de Muntalva, on s'hi llegeix : «Dich que mentiu e mentireu tantes veguades com ho direu» (cap. 79), i en el cap. 81, diu Tirant

a Tomàs de Muntalva : «dich que mentiu, per vostra falsa boca...».

Al nostre entendre aquesta frase és purament cavalleresca i molt usada en les lletres de desafiament, com ja demostrà el segon dels esmentats crítics transcrivint un fragment del cartell enviat pel rei Francesc de França a l'emperador Carles d'Espanya, en 1528.

XVII

«... y juro ... por la orden de caualleria que recebi...» (*Don Quijote*, I, 24.)

Ens explica el novellista alcalai que D. Quixot va demanar a Cardeni li digués quines eren les desgràcies que li havien passat, que ja el defensaria o procuraria aminorar-li les penes que demostrava tenir, jurant, el fer-ho, per l'ordre que havia rebut.

La frase objecte d'aquesta nota l'havem vista en quasi tots els llibres de cavalleries que han passat per les nostres mans; Clemencín (II, p. 254) esmenta passatges de *Belianis de Grecia* i *Policisne de Boecia* on s'hi veu aquesta frase; després assenyala un passatge del *Tirant* (cap. 57). Hem de dir que Cervantes, que coneixia la força que tenia aquest jurament, la posa en boca de D. Quixot en un altre passatge de la novella, en la famosa discussió de la bacina de barber en dir d'un, i de l'elm de Mambrino segons D. Quixot.

El comentador Bowle (I, p. 88), qui es veu que tenia molt bona memòria, recorda haver llegit la frase objecte d'aquesta nota, en el *Tirant*, i assenyala dos passatges on hi ha la dita frase. «Senyor, paraules hi ha que no han resposta; empero, senyor, jo us jur per aquell sanct orde de caualleria que jo indigne rebi...» (cap. 57), «... car yo vs promet, per l'orde que tinch de caualleria, que...» (cap. 444).

En el *Curial* s'hi veu la següent variant a la frase esmentada més amunt : «Caualler, prech te per aquell be e per aquella honor

que en tu es ... Gentil home, yo t prech per aquell be e per aquella honor que es en tu» (I, 17 i 18).

XVIII

I. «Beltenebros» ... — II. «... es la que merece ser señora de todo el universo mundo...». — III. «Soberana y alta señora...». — IV. «voto hago solene a quien puedo...» (*Don Quijote*, I, 25.)

I. — En Clemencín (II, p. 285), en parlar d'aquest pseudònim que usà Amadís de Gaula quan se n'anà a Penyapobre, recorda que en el *Tirant* hi surt un «Tenebros» acompanyant a l'heroi en la defensa de Rodes (cap. 100).

II. — En el cap. 25 de la primera part és on ens diu Cervantes la família a què pertany Dulcinea, i que no és altra que la d'En Llorenç Corchuelo i N'Aldonza Nogales. En saber això l'escuder de D. Quixot exclama : «— Ah! És a dir que la filla d'En Llorenç Corchuelo és Na Dulcinea del Toboso!»; contestant-li l'heroi que aquesta «es la que merece ser señora de todo el vniverso mundo».

Cosa igual diu Estefania de Macedònia referint-se a Carmesina, com ja senyalà Bowle (I, 95). Cert que en el cap. 138 es llegeix : «Axi com Tirant es stat de la majestat de ella, qui tot lo mon senyoreja per bellea e dignitat...»; però nosaltres esmentarem un altre passatge on hi ha una frase quasi igual a la que és objecte d'aquesta observació; és aquella que ens diu el novel·lista en el cap. 119 : «e no m dol dels treballs que sofert hauem, ni los que son per a venir, per hauer trobada vostra majestat, qui es mereixedora de senyorejar lo vniuerç mon...», i poc després, en el mateix capítol, ens diu que Carmesina : «Be mostraua lo seu agraciat gest ab la bellea infinida, que era mereixedora de senyorejar del mon totes les dames, si la fortuna li hagués volgut ajudar».

III. — Aquella graciosa carta que tramet D. Quixot a Dulcinea i de la qual n'és portador Sanxo, fa escriure a Clemencín una llarga nota (II, 320), erudita com totes les seves que tracten de llibres o costums cavallerescos, demostrant que això de les

cartes és cosa abundosa en les cròniques dels paladins, i aquell acabament de l'escrit de D. Quixot, en dir que «si gustares de acorrerme, tuyo soy, y si no haz lo que te viniere en gusto, que con acabar mi vida aure satisfecho a tu crueldad y a mi desseo», fa recordar l'erudit crític que en el *Tirant* s'hi veu una carta en la que diu l'heroi a Carmesina que li digui si vol que visqui o que mori, car en ambdós casos està disposat a obeir-la.

Aquesta carta, de què fa menció Clemencín, es troba en el cap. 247, i el text del fragment que recorda el dit comentarista, diu així : «si lo vostre entendre conexera yo sia digna de resposta, sia tal e que vischa o que fenescha prest ma vida, car nom trobe dispost sino en seguir tot ço que per la vostra celsitut manat me sera».

IV. — El pacífic Sanxo, que de tant anar amb D. Quixot sembla que se li ha empeltat un xic de valentia, i que de tant sentir parlar a aquest de llibres i fets de cavallers ja comença a aficionar-s'hi, diu que «voto hago solene a quien puedo, que la tengo de sacar la buena respuesta del estómago a coces y a bofetones». Hem de dir que qui encara no ha rebut l'ordre de cavalleria, pot anar amb bufets a reclamar o pendre's la justícia per sa mà, però un cavaller ho deu fer d'altra manera.

Referent a vots fets per cavallers, l'anglès Bowle (I, 96) esmenta el fet pel rei ermità (cap. 20) i els que feren aquest i els de la seva parentela (caps. 203 al 206), però hem de dir que en el cap. 113 s'hi llegeix : «Lo vot que Tirant feu dauant lo rey de França a molts altres cauallers».

Això de fer vots era cosa corrent entre els cavallers; recordi's el que féu el marquès de Mantua:

«De nunca peinar mis canas ni las mis barbas cortare,
De no vestir otras ropas ni renovar mi calzare,
De no entrar en poblado ni las armas me quitare
Si no fuere una hora para mi cuerpo limpiare,
De no comer en manteles ni a mi mesa asentare,
Hasta matar a Carloto por justicia o pelear,
O morir en la demanda manteniendo la verdade.»

Vegeu referent als vots que feien els cavallers, ço que hem dit en la nota VII.

XIX

«La menesterosa doncella pugnó con mucha porfia por besarle las manos...» (*Don Quijote*, I, 29.)

En Clemencín (II, p. 438), en trobar-se amb aquest passatge cervantí, en el qual la princesa Micomicona demana un favor a l'heroi de la Manxa, esmenta textos de l'*Amadís de Gaula* i *Florambel de Lucea*, on es tracta del costum de besar les mans en fer una petició. En Cortejon (II, p. 328), que tenia sempre a mà l'obra de Clemencín, va voler fer una nota amb materials que jo vareig donar-li, i en ella s'hi veuen fragments de l'*Amadís de Gaula*, *Tirant lo Blanch* i *Mio Cid*.

Aquest acte de besar les mans, i fins els peus, a cavallers o dames, és cosa abundosa en els llibres de cavalleries i demostra senyal d'acatament, reverència o superioritat.

En el mateix *Tirant* a cada moment hi trobem exemples del que havem dit : «Com Tirant fon dauant lo mestre, feuli honor de Rey, fica lo genoll e volgueli besar la ma; empero lo Mestre no u consenti» (cap. 104), «... Lauors Tirant se lança als peus de l'Emperador e besa li lo peu e la ma, per la gracia que feta li hauia» (cap. 161), «... E dites aquestes paraules, Plaerdemavida se agenolla als peus de Tirant e volgue li besar la ma, e Tirant no u consenti» (cap. 377).

XX

«... fué en Osuna ...» (*Don Quijote*, I, 30.)

En Clemencín (II, p. 460), comentant aquest passatge i tractant de l'error geogràfic dit per la princesa Micomicona, de què Ossuna és port de mar, assenyala moltes de les equivocacions que d'aquest gènere es llegeixen en els llibres de cavalleries, i entre els tals esmenta el *Tirant*.

No negarem que en el llibre escrit per En Martorell i En Galba es diu en el cap. 404 que el rei Escariano tenia son regne «que fronterejaua ab la Barberia en lo regne de Tremicen, e de altra part ab les Indies e ab lo Preste Johan, e per la terra de aquest passa o corre lo riu Tigris»; i en el 409 s'hi llegeix que «lo rey Scariano feu ajustar tots los barons e cauallers de son regne en la ciutat de Trogodita, qui era vna molt grandissima ciutat e la major de tota la Ethiopia... E en aquest regne del rey Scariano, sobre la mar, vers mig jorn ha vna gran muntanya qui lança gran quantitat de foch cremant, sens cessar james, e en aquest regne de Ethiopia ha molts grans desserts hon no habita negu fins en Arabia, e afronta ab la mar Occeana lo rey Scariano parti de la ciutat de Trogodita ab tota la sua ost e camina tant per ses jornades per son regne, fins que fon a la fi de son regne, en vna ciutat qui es nomena Seras, qui frontereja ab terra de Preste Johan...»

Començarem dient que en el *Tirant* hi ha punts geogràfics reals i altres creats per la fantasia; els primers es troben en descriure'ns el viatge de l'heroi a Constantinoble i llocs de l'arxipèlag grec; la part fantasiosa o geografia idealista està en les incursions que fa el paladí per terres africanes, i amb tot, encara hi ha un fons de veritat, car si l'Ethiòpia és un país de l'orient africà, hi trobem la ciutat Troglodita, situada al sudest d'Egipte. Una altra coincidència ens fa creure que el regne del rei Escariano és l'actual Abisínia, i és en dir-nos que és país on hi són abundosos els cavalls i orifanys (cap. 409), cosa aquesta que també trobem en el dit regne; però en contra hem d'assenyalar que no hi existeixen volcans, si bé es terra volcànica.

Una cosa és difícil d'afirmar, ço és : que passés el riu Tigris, com ens diu la novella, però a això ha de dir-se que una bona part del país porta el nom de Tigré, i potser això fou causa que ens parlessin del riu Tigris, que, com se sap, pertany a la Turquia asiàtica.

La terra dita dels negrins, o bé Ethiòpia, era l'actual Abisínia, però una part d'ella, per tal com una altra part d'aquesta era la tan anomenada terra del Preste Joan; si bé amb aquest nom, altres hi veuen una bona part de la Mongòlia, on es deia que

era un regne menat per un rei cristià a qui pagaven tribut seixanta dos reietons, i encara tenia domini sobre les Índies.

XXI

«... dar a los escuderos...» (*Don Quijote*, I, 31.)

Era costum establert el que les dames o cavallers que rebien encàrrecs o presents de persones estimades donessin «a los escuderos, doncellas o enanos que les llevan nuevas de sus damas a ellos, a ellas de sus andantes, alguna rica joya en albricias, en agradecimiento de su recado», i Clemencín (II, p. 488), que d'aquestes coses pertanyents a actes o fets cavallerescs en sabia molt, i, en realitat, pocs li han portat aventatge, assenyala passatges de diverses cròniques d'herois paladins, però no esmentant estrenes fetes a escuders, sinó a donzelles. El comentador Bowle (I, p. 111), que coneixia el *Tirant* més que Clemencín, cita un fragment de la dita novella on es parla de les estrenes que donà l'emperador a l'enviat per Tirant, consistents en dos mil ducats, un vestit i un cavall, i l'emperadriu també li fa un obsequi a l'igual que la infanta (cap. 134).

A això direm que els cavallers eren molt generosos i esplèndids: recordi's l'obsequi que fa el comte de Salasberi al trompeta que demana salconduit per a l'ambaixador del rei de la Gran Canaria, donant-li «vna roba de seda e cent dobles» (cap. 14); el que fa Tirant al rei d'armes que li porta la lletra de Kirielayson de Muntalva, donant-li un mantell que valia més de tres mil escuts (cap. 80); o bé el regal que féu a un captiu moro que li serví per a fer el vot (cap. 207). En el cap. 9 d'*El VIII Libro de Amadís de Gaula* s'hi llegeix que un enviat d'Urganda portà una carta a l'emperador Esplandian, i que «viendo el Emperador que el cauallero se queria boluer a su señora le hizo merced de muchas joyas y ricos dones».

En el *Curial* (III, 84) es llegeix que : «L'escuder sich parti, e ana tant fins que troba Curial en Angers, e feta li primerament reuerencia, les letres del Marques li dona, de que Curial hach

molt gran plaer e feu molta honor al portador, e li dona robes e diners»

XXII

«... que mejor reposaria en el estrado que en la silla... (*Don Quijote*, I, 33.)

En aquest passatge no hi cap al·lusió a la novella cavalleresca de Martorell i Galba; però en l'edició d'En Cortejón (III, p. 29) es parla de la paraula *estrado*, lloc de distinció, on les senyores se sentaven en coixins i rebien les visites, com ens diu En Covarrubias en el seu *Tesoro de la lengua castellana*.

Per l'exemple que del *Tirant* es transcriu en l'edició d'En Cortejón, es veu que l'*estrado* era el lloc preeminent de la sala: «Apres vench la Reyna e pres lo de vn braç e vna duquesa de l'altre e axil portaren fins a vn bell *strado* e posaren lo en la cadira real» (cap. 59). L'estar les senyores en l'*estrado* era un costum moresc, car hi estaven ajegudes, recolzades o assegudes sobre coixins. Metafòricament es deia també *estrado* a la sala on hi havia aquest lloc reservat per a les dames.

XXIII

«... el amor ... porque no hay fuerza que le resista...» (*Don Quijote*, I, 34.)

En el cap. 34 s'hi troba la famosa novella del *Curioso impertinente*, i amb els diàlegs que es llegeixen passats entre la desgraciada i feble Camila i la seva criada Leonela li diu aquesta que el «amor ... unas vezes buela y otras anda, con este corre y con aquel va despacio, a vnos entibia y a otros abrasa, a vnos hiere y a otros mata; en un mesmo punto comienza la carrera de sus desseos y en aquel mesmo punto la acaba y concluye». Aquesta admirable definició de l'amor recorda, com diguérem en l'edició de Cortejón (III, 45), aquella altra, admirable també, que es llegeix en el *Tirant*, quan diu : «¿no sabs tu be que amor

es la pus forta cosa del mon, que als savis fa tornar folls e als vells fa tornar jovens, als richs fa tornar pobres, als avars fa tornar liberals, als trists fa tornar alegres e rients, e als alegres fa tornar trists e plens de pensaments» (cap. 331).

Analitzada fredament una i altra composició, hem de dir que, amb tot i ésser admirables les dues, la de l'escriptor valencià guanya a la de l'eminent alcalai.

Però hem de dir que en alguns llibres de cavalleries hi hem llegit definicions de l'amor que demostren ridicolesa, vegeu un exemple : «O engañoso y falso amor, ciego e mouible, que tienes fuerza para fazer al hombre amar, e no la tienes para que conserue luengamente su amor. ¡Bienaventurados son aquellos que son esentos de tus engaños e falsías!» (*El VIII libro de Amadís*, 15).

XXIV

«... por los huessos de mi padre...» (*Don Quijote*, I, 35.)

Sap el coneixedor del text cervantí que, poc abans d'acabar-se la lectura de la filosòfica novel·la del *Curioso impertinente*, hi ha un gros terrabastall, produït per la lluita de D. Quixot amb el gegant, que no és altra cosa que un dels bots de vi que tenia l'hostaler en una cambra on hi estava D. Quixot, i en veure l'hostalera tot allò, jura «por los huesos de mi padre y por el siglo de mi madre» que totes aquelles molèsties han de pagar-se.

El benemèrit Bowle (I, p. 120), en veure la frase objecte d'aquesta nota, recorda que una dita igual l'havia llegit en el *Tirant*, i l'esmenta (cap. 229); però hem de dir que la trobem tant justa com la de «per vida de ma mare», «per la salut de mos fills». L'hostalera jura pels ossos del seu pare, ço és, per una cosa estimada, per una cosa que desitja tingui repòs, i l'emperador de Constantinoble jura pels ossos de son pare l'emperador Albert.

XXV

«Quitenseme delante los que dixeren que las letras hazen ventaja a las armas...» (*Don Quijote*, I, 37.)

Aquesta famosa qüestió, referent a les armes i les lletres, és cosa que ha apassionat a les gents, i fins ha fet que es publicassin llibres tractant d'aquest assumpte; es com escriu En Rodríguez Marín un plet no fallat encara en última instància (*Don Quijote*, I, 37). Però hem de dir que ni els admiradors de Minerva ni els de Març s'han donat per satisfets. Bowle (I, 122) esmenta una obra de l'italià Bocchi *Sopra la lite delle Armi, & delle Lettere, et á cui si dee il primo luogo di nobilta attribuire* (Fiorenza, 1580); Clemencín (III, 132) cita el llibre de J. A. González, *Pro equite contra litteras declamatio. Alia viceversa pro litteris contra equitem* (Valencia, 1549) i *Diálogos de contencion entre la milicia y la sciencia*, fets per F. Núñez de Velasco (Valladolid, 1614); Cortejón copia fragments de *Triumphos morales* de Francisco de Guzmán (Alcalà, 1565), on també es debat la dita qüestió; i seguint així, podria dir-se que el *Tirant* donà matèria a Cervantes per a tractar d'aquesta discussió, car els caps. 180-186, on hi ha la controvèrsia entre l'emperadriu i Carmesina, defensant aquella l'ardiment i aquesta la saviesa, poden posar-se al costat de les obres esmentades pels citats comentaristes cervantins.

XXVI

I. «... yo hallo por mi cuenta que son perjudiciales en la republica, estos que llaman libros de cauallerias...» — II. «... que diremos de la facilidad con que vna Reina o Emperatriz heredera se conuuece en los braços de un andante y no conocido cauallero...» — III. «todos los de Don Quijote...» (*Don Quijote*, I, 47.)

I. — Una bona part d'aquest capítol cervantí és una forta crítica a la novella medieval. Cert que en les obres cavalle-

resques hi ha quelcom de monstruós i que la fantasia hi exerceix un gran paper, que hi ha un fons un xic massa exagerat de sensualisme; però aquest goig era el premi que percebia l'heroi després d'haver posat en perill la seva vida en defensa dels més grans ideals d'aquell temps. Foren anatematitzats per homs de saber, però el gros públic seguia llegint-los; foren titllats de «sermonarios de Satanás», i la impremta els multiplicava; es legislà que no anessin a les Índies, i fraudulentament es llegien a Amèrica. Potser si que eren perjudicials, però ha de recordar-se que Castella tenia la guerra amb els alarbs i que a les Índies es conquistaven regnes, i els que aquí i allí lluitaven necessitaven quelcom que els esperonés a fer grans fets d'armes, menyspreant la vida.

En Cortejón (III, 291) escriu que «si á los pasajes lascivos en que tanto abundan, si á las irreverencias de que no se eximen algunos (*Tirante el Blanco*, por ejemplo), se añade la profanación del arte, puesto que el principal intento de semejantes obras se cifra en el deleite del alma; vese, por todo lo expuesto, el fundamento que tuvo el príncipe de la novela para decir que son perjudiciales en la república estos que llaman libros de caballerías». Potser el meu mestre en cervantisme ho fa un xic massa fort; jo crec que eren de necessitat els tals llibres, com ho eren les narracions dels herois carolingis en l'època de les Creuades; recordi's que Cervantes posa en boca de l'hostaler que uns pocs llibres de cavalleries que té, li han donat la vida, i que quan sent recitar «aquellos furibundos y terribles golpes que los caballeros pegan, que me toma gana de hacer otro tanto» (I, 32), i la filla de l'hostaler i Maritornes celebren aquelles escenes d'amor que es llegeixen en aitals llibres.

En l'última part del nostre *Estudio crítico* (pp. 162-170), ja demostràrem que les crueses de llenguatge que es llegeixen en el *Tirant* és un segell característic de l'època, i els fets sensuais que es relaten en la dita novella tenen parions en altres obres de la literatura francesa i castellana.

II. — Torna aquí el meu mestre a censurar «la facilidad con que vna Reina o Emperatriz heredera se conduce en brazos de vn andante y no conocido cauallero», i esmenta Oriana amb Amadís, Tirant amb Carmesina, l'emperadriu amb Ipòlit i Melior

amb Partinoples. Però, a excepció de l'emperadriu, quin fet adulterí pertany al cicle artúric o bretó, i diem això, recordant a Tristany i la muller del rei Marc i a la reina Ginebra i Lancelot, tots els altres són fets característics del cicle greco-asiàtic, car de tothom és sabut que Elisena entrega sa virginitat a Perió de Gaula, tenint un fill que fou Amadís, reparant més tard la falta comesa; cosa per l'estil fan Amadís i Oriana, pares d'Esplandià; l'emperadriu Melior i el comte Partinoples, i Carmesina i Tirant.

Aquests fets eren descrits en demostració que els cavallers paladins complien quant prometien, recordant sempre i a tothora el compromís contret i l'estima endreçada vers la dama dels seus pensaments.

III. — En dir el capellà Pero Pereç al canonge de Toledo els llibres que havia cremat i els que havia deixat d'executar, diu Clemencín (III, p. 389) que no està bé el dir «todos los de D. Quijote», car havien estat lliurats de les flames *Amadís de Gaula*, *Palmerín de Inglaterra*, *Belianis de Grecia* i *Tirant lo Blanch* en quant a llibres de cavalleries, i té raó el crític, demostrant això l'alta estima que Cervantes sentia per la novella de Martorell i Galba.

XXVII

I. «... y también se atreueran a dextrar que es mentirosa la Historia de Guarino Mezquino, y la de la Demanda del Santo Grial....» —

II. «... y que son apócrifos los amores de Tristan y la reina Isseo....»
(*Don Quijote*, I, 49.)

I. — Ens descriu Cervantes, en el cap. 49 de la primera part del *Don Quijote*, una conversa tinguda entre un canonge de Toledo i l'heroi de la Manxa, tractant dels llibres de cavalleries. Com es pot suposar, el canonge és continuador de les doctrines de Vives, Venegas i Cano, anatematitzant les obres en les que es descriuen els fets dels cavallers errants, dient que són perniciosos als costums, i que solament agraden, però no ensenyen; per a D. Quixot tot quant diuen els esmentats llibres és veritat i els seus personatges han estat sers reals.

Entre els molts llibres que cita D. Quixot, assenyala *La demanda del Sancto Grial*, en la segona part del qual, amb tot hi llegir-se en la portada que s'hi troben «los maravillosos hechos de Lanzarote del Lago y de Galaz su hijo», no comprèn, com diu amb molta raó l'erudit Bonilla i San Martín, la història del dit Lançalot, sinó fragments d'ella.*

La conquesta del Sant Graal fou feta pels herois del cicle bretó o artúric, ço és : els cavallers de la Taula Rodona, donant fi a l'empresa els tres més castos com Galeas, Boors i Perceval, esmentats tots tres en el *Tirant*.

En Bowle (*Anot.*, I, p. 148), en topar el passatge cervantí objecte d'aquesta nota, posa com a il·lustració al dit text que en el *Tirant* se cita el Sanct Greal, i té raó. En el cap. 182 es llegeix : «¿Qué os diré del bon rey Artur, de Lançalot, de Tristany e sobre tots de aquell strenu caualler Galeas, qui en companyia de Boorç e Perseual la conquesta del Sanct Greal compliren per lur gran ardiment?» Però hem de dir que en el capítol 37 ens parla ja d'aquests herois paladins i de la dita conquesta, en preguntar Tirant al rei ermità «en quina edat del mon eren stats millors cavallers», dient-li el comte de Varoych que, de l'adveniment de la Creu a ençà, els més strenus «foren Lançalot de Lach, Galuany, Boors e Perseual, e sobre tots Galeas, qui per virtut de caualleria e per sa virginitat, fon mereixedor de conquistar lo sanct Greal». Cosa per l'estil es veu en *Espejo de Cauallerias* (II, cap. 21).

II. — Escriu En Clemencín (III, p. 456) que «el fin trágico y lamentable del libro de Tirante el Blanco, ... tiene rasgos de semejanza con el desenlace del de Tristan»; i té raó, i fins crec que En Martorell i En Galba s'inspiraren quelcom amb la mort de l'enamorat d'Isseo, i ho diem perquè a Catalunya era molt coneguda la història del famós paladí del cicle arturià. Diu així el text del *Tristan de Leonis* : «!Ay Dios, señor mio, que hezistes e criastes el mundo e todas las cosas que son en el, e veniste por tomar muerte e passion por los pecadores salvar!»

* La Secció de Filologia de l'Institut d'Estudis Catalans ha editat el text català del segle XIV referent a la conquesta del Sant Graal, i no és altra cosa que la segona part de *La Demanda*.

en las tus muy benditas manos encomiendo la mi anima, que la lieues al tu reyno, e ruego a la bienauenturada Virgen Sancta Maria que ruegue al su fijo bendito por la mi anima, que la salue; e a vosotros, señores, os ruego que, pues en la vida mucho me amastes, que agora en la muerte, rogueis por mi a mi Señor Jesucristo, que yo soy digno de ver su magestad real... E des que ouo dicho estas palabras, luego beso a la reyna. E estando abraçados boca con boca, le salio el anima del cuerpo; e la reyna, quando lo vio asi muerto en sus braços, del gran dolor que ouo, reuentole el coraçon en el cuerpo, e murio alli, en los braços de Tristan; e asi murieron los dos amados...» (cap. 83).

Vegeu com els autors del *Tirant* van rastrejant les paraules de Tristany en el seu trànsit, i com Carmesina mor de manera tant o més patètica que la muller del rei Marc. Diu l'heroi de Rocasalada en l'oració que féu davant el Corpus Domini: «¡Senyor, per los meus grans peccats sou vengut del cel en la terra prenint aquexa preciosa carn en lo ventre de la sacratissima Verge Maria mare vostra y en apres nat Deu y hom, subjugant vos a les mundanes miseries per pagar los meus defalliments volgues comportar apres turments, cruel passio e dura mort, posant en creu la vostra carn sacratissima; mas encara aquella matexa carn me haueu dexada per medecina spiritual y salut de la mia infecta e maculada anima ... y planyent los meus peccats, confesant, loant, beneint e exalçant lo vostre sanct nom, sperant e demanant venia e absolucio alt en paradís, puiga a la eterna beatitut e gloria...» (cap. 468), i després descrivint la mort de l'heroi, diu que Tirant digué: «¡Verge Maria, angel Custodi, angel Miquel, emparau me, defeneu me! ¡Jhesus, en les tues mans, Senyor, coman lo meu sperit...» (cap. 471). Carmesina, en veure el cos mort de Tirant, «caigue sobre lo cors smortida. Fou leuada prestament de sobre lo cors, e per los metges ab aigues cordials e altres coses fou retornada, e cobrat lo recort, no tarda sobre lo cors mort la ja quasi morta senyora lançar se, e la boqua freda besar de Tirant, rompre los seus cabells, les vestidures ensemps ab lo cuyro dels pits, y de la cara, la trista sobre totes les altres, adolorida y stesa sobre lo cors besant la boca freda, mesclaua les sues lagremes calentes ab les fredes de

Tirant, e volent pronunciar no podia ni sabia tristes paraules a tanta dolor conformes, y ab les mans, tremolant, los vlls de Tirant obria, los quals primer ab la boca, apres ab los seus vlls besant, axi de abundants lagremes omplia, que semblaua Tirant encara mort plorant la dolor de la sua Carmesina...» (cap. 473).

Com s'ha pogut veure pels fragments que havem transcrit, hi ha, comparant ambdós textos, una gran semblança. No direm que sia més patètic el final de *Tirant*, però al nostre entendre la descripció del desconhort de Carmesina en veure el cos inanimat del seu amant és una pàgina sentida, que difícilment trobem pariona en altres novel·les d'aquest gènere.

XXVIII

- I. «... y acudir otra doncella y echarle un mantón sobre los hombros, que, por lo menos, menos dicen que suele valer una ciudad, y aun más?»
— II. «... ¿Que verle venir todas las doncellas...» (*Don Quijote*, I, 50.)

I. — L'ésser tractats els cavallers errants amb gran esplendidesa en els castells i palaus on s'hostatjaven, és cosa que es veu de manera abundosa en els llibres de cavalleries, per això resulta d'una immensa força còmica l'arribada i tracte que donaren a D. Quixot en l'hostal que ell va pendre per castell.

En aquest capítol el novellista castellà va esmentant fets que recorda d'haver-los llegit en les cròniques cavalleresques, i entre els tals s'hi veu ço que coneixem, per figurar com epígraf a la present nota, cosa aquesta que la trobem esmentada en molts llibres d'aquest gènere.

En Bowle (*Anot.*, I, 153) assenyala un passatge del *Tirant*, que es llegeix en el cap. 60; referent a la bella Agnès, filla del duc de Berri i parenta de la Reina d'Anglaterra, la qual donzella «si vestia robes que valguessen lo preu de vna ciutat; no pensaua en donarles». Aquest mateix passatge del *Tirant* el veiem citat per Clemencín (III, 479) i Cortejón (III, 339).

Però hem de dir que aquesta comparació figura ja en altres obres de cavalleries, com fa assaber En Bowle, que esmenta

un passatge de *Espejo de Caballerias* (II, 52), i En Clemencín en un del romanç del marquès de Mantua.

En Clemencín (III, 480), en tractar del passatge, que diu: «¿Que verle servir todas las donzellas, guardando un maravilloso silencio?», que també és abundós en els llibres de cavalleries, cita aquell fet del *Tirant* en el qual l'heroi, després d'haver vençut a Tomàs de Muntalva, sortí del camp clos acompanyat de dones i donzelles, «e Tirant aná a cauall armat, axis com staua e acompanyaren lo fins a l'apartament del Rey; allí lo desarmaren les donzelles e los metges curaren-lo, e vestis un manto de brocat, forrat de marts gebelins quel Rey li dona, e feu lo sopar ab ell» (cap. 84). Exemple aquest citat també en l'edició de Cortejón (III, 340).

XXIX

«... ¿quíé mas acomodado y manual que Tirante el Blanco?...
(*Don Quijote*, II, I.)

Escriu En Clemencín (IV, 18) que no entén ço que diu Cervantes referint-se al *Tirant*, i afirma que D. Quixot parla aquí com a foll, «acertando unas veces, errando otras, y delirando siempre». Nosaltres donàrem al nostre mestre tots els apuntaments perquè contestés a l'esmentat crític, demostrant-li que no coneixia el llibre d'En Martorell i d'En Galba, i qui llegeixi la nota de l'edició d'En Cortejón (IV, p. 46), trobarà que Cervantes qualificà amb justesa a l'heroi de Rocasalada. Diu així el final de la nota: «Covarrubias escribió: "*Acomodado*, el aprovechado, y el que tiene lo que honestamente ha menester." Ahora bien: aprovechado, en verdad, fué Tirante el Blanco, que por el solo esfuerzo de su brazo llega a ser príncipe y César del imperio griego. También es *acomodado*, en conformidad a nuestro léxico, quien, como él, puede señalar en su testamento "cent milia ducats que sien distribuits a coneguda e voluntat dels dits meus marmesors ... e muan que de mos bens sien donats a cascu de mon linatge qui s trobaran presents en lo meu obit cent milia ducats; mes leix a cascu de mos criats e servidors de casa mia cinquan-

ta milia ducats...” (cap. 469). *Manual* — dice el *Diccionario de Autoridades* — se llama al hombre que tiene el genio dócil y es muy fácil en hacer cuanto le mandan. Y, ¿quien más manual que Tirante? ¿No es por ventura dócil el que, como él, abrazado a las rodillas de Ricart, le ofreció su vida? (cap. 114). ¿No es en extremo docil quien, presto a una sencilla indicación, va desde Sicilia a Grecia para defender al Emperador (cap. 115), padre de Carmesina? ¿No es manual el que, como Tirante, realiza con cariño, con verdadera sumisión, cuanto desea la joven princesa?»

XXX

«Nunca hazañas de escuderos se escribieron...» (*Don Quijote*, II, 3.)

En Clemencín (IV, p. 46) escriu que no està en el cert en dir això D. Quixot, per tal com d'alguns escuders se'n diu quelcom, com d'Ipòlit, escuder de Tirant. Te raó el crític. En el *Tirant* es parla molt de l'aimant de l'emperadriu, i després marit d'aquesta. Poc o molt, en els més dels llibres de cavalleries es fa menció dels escuders que porta l'heroi; però, al meu entendre, no es això el que volia dir el famós cavaller manxec, volia donar a entendre que de cap escuder se n'havia fet una crònica o una història a part.

XXXI

I. «... y en todo trance y en toda ocasion los acometemos sin mirar en niñerías, ni en las leyes de los desafíos, si lleva o no lleva mas corta la lanza o la espada, si trae sobre si reliquias o algun engaño encubierto...» — II. «... no solo de vn reino.» (*Don Quijote*, II, 6.)

I. — En aquella saborosa conversa que té D. Quixot amb sa neboda i la seva majordona, el primer assenyala que hi han d'haver dues classes de cavallers : cortisans els uns i errants els altres, comodaticis els primers i soferts els segons, i que

aquests, demés de soferts, en trobar-se en cas apurat, embesteixen sense mirar si les armes són iguals, si són encantades, ni si tenen superioritats els contraris, etc., etc.

Aquest passatge fa recordar a Clemencín (IV, 101) les armes amb què lluitaren Tirant lo Blanch i D. Kirielayson de Muntalva, armes iguals les de ambdós cavallers com les detalla el de Rocasalada en el cap. 79; però hem de dir que en fer la nota referent a aquest passatge en l'edició de Cortejón (IV, 109), esmentàrem una altra cita del *Tirant* on la lluita es fa amb armes desiguals, ço és : «Lo Rey Hermita portaua una lança ab lo ferro ben smolat, e vna pauesina en lo braç, l espasa e un punyal; lo Rey Moro portaua un arch de flexa, spasa, e al cap una ceruellerà ab moltes toualloses embolicades» (cap. 19).

El desafiament acostumava a fer-se gairebé sempre amb armes iguals, car aquestes generalment es detallaven en el cartell; vegeu les que figuren en l'encontre entre Tirant i el Senyor de Viles-Ermes (cap. 65) i les que se citen en els albaràs que els quatre cavallers germans d'armes presentaren al rei d'Anglaterra (caps. 70-71 bis). Però es compendrà fàcilment que en els tornejos i camps closos, com hi havien reis d'armes que dirigien la lluita, estipulaven abans les armes que havien d'usar cada cavaller i altres condicions; però en ple camp, en trobar-se dos cavallers i voler pendre l'un a l'altre la donzella que duïen per companyia, o privar-li el pas, o bé un acte molt fútil que es veu que únicament era per a lluitar, aleshores no miraven si les armes eren iguals o no, o si eren «falses o disimulades». Vegeu, si no, a cada pas els encontres que té Curial anant a la ventura amb la formosa Larta, com sovintegen les lluites que té amb altres cavallers i en especial amb el senyor de Monbrú, que li vol pendre la companya (*Curial*, II, 24).

També es tracta, en l'epígraf d'aquesta nota, de l'ús que hi havia en què els cavallers portessin relíquies, penyores de llurs estimades, etc. En Clemencín recorda que en el *Tirant* es diu que l'heroi portava «un fragmento de la verdadera cruz en un relicario», i en l'edició de Cortejón nosaltres transcrivérem aquest passatge del *Tirant* : «... e encara per major seguretat sua, pres un reliquiari que ab si portaua en que hauia del

Lignum Crucis hon lo fill de la casta donzella hauia posades les sues precioses spatles. E feu li posar les mans a la Princesa» (cap. 272).

Aquest costum de portar relíquies era cosa abundosa en els cavallers. Vegeu els exemples de l'*Amadís de Gaula*, *Amadís de Grecia*, *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V*, *Lisuarte de Grecia*, *Lepolemo*, i *Belianis de Grecia* esmentats per Bowle, Clemencín i Cortejón. La superstició feia molt en l'ànim dels lluitadors; recordi's que en el *Tirant* es llegeix com el famós paladí es presenta davant de l'emperador portant sobre la cota una camisa de dona, dient: «que si aquest sabés la virtut que te la dita pessa de roba, en quedaria admirat» (cap. 132).

II. — En l'entusiasme de la conversació, diu D. Quixot, que cavaller hi ha que ha salvat la vida no a una persona, sinó a tot un regne; i Clemencín (IV, p. 106) esmenta, entre altres cavallers, a Tirant, que salvà a Rodes i l'imperi de Constantinoble.

XXXII

«... el aucto de las Cortes de la Muerte...» (*Don Quijote*, II, 11.)

En anotar Clemencín aquest passatge cervantí (IV, p. 192) recorda que en el *Tirant* es fa menció dels entremesos que es feien amb motiu de la festivitat del Corpus; i té raó el crític, car en el cap. 283 es diu que la vídua Reposada tenia «vnes vestidures de la festa del Corpus Christ».

Vegeu la nota VIII.

XXXIII

«¡Mala pascua me dé Dios, y sea la primera que viniera!» (*Don Quijote*, II, 13.)

Aquesta frase feta, pròpia per a donar més força a una cosa que s'alaba o vitupera, la usa l'escuder de D. Quixot per a celebrar el seu ase.

En Bowle (*Anot.*, II, 33) esmenta un passatge del *Tirant* on s'hi veu la dita frase, però en sentit invers; és aquell en què un mariner turc parla de manera despectiva de l'heroi : «Bona pasqua vos done Deu, dix lo mariner, car vos lo conexeu be e conexeu la sua gran tracio que ha feta e farà» (cap. 163).

XXXIV

«... en la daga...» (*Don Quijote*, II, 23.)

El comentador Clemencín (IV, p. 427), que sempre que pot dóna mostra de la seva nombrosa lectura, en tractar d'aquest punt quixotesc, que no és altre que la diversitat de criteri de si fou un punyal o una daga l'eina amb què Montesinos havia arrancat el cor d'En Durandart per fer-ne entrega a la dama d'aquest, Na Belerma, escriu que en el romanç es diu que

«Con una pequeña daga sacabale el corazón».

L'escuder de D. Quixot digué si el dit punyal era d'En Ramon d'Hoces, dit el «Sevillà», famós daguer del temps de Cervantes; i a propòsit d'això En Clemencín ens esmenta les dagues genoveses de què es fan menció en el *Tirant* (cap. 65). Cert que les dagues genoveses, com més tard les armadures de Milà, tenien nom universal, però en Suárez de Figueroa, en *Plaça Universal*, ens diu, referent als armers genovesos, «que valen comunmente poco, si bien tienen apariencia de buenos».

XXXV

I. «... este buen hombre, que me ha pedido encarecidamente que vaya a poner en la caballeriza a un asno suyo que está en la puerta del castillo.» — II «... Seis doncellas le desarmaron y sirvieron de pajes...» (*Don Quijote*, II, 31.)

I. — El que demana l'escuder del cavaller manxec és una cosa que havia sentit a dir al seu amo parlant de Lançalot:

«Nunca fuera cavallero De damas tan bien servido
Como lo fué Lanzarote Cuando de Bretaña vino
Que dueñas curaban del princesas del su rocino.»

En l'edició de Cortejón (v, 108) s'esmenta un passatge del *Tirant*, on es diu que l'estrenu cavaller, «ab voluntat dels jutges del camp e dels fels, obriren li la porta del camp, e les donzelles qui ja speraven per rebre'l per que hauien vist mort l'altre caualler, e ab molta alegria lo reberen e ab molta honor lo acompanyaren fins al seu aleujament» (cap. 72). I ço demostra, comparant aquest text de Martorell i Galba amb el de Cervantes, fins a quin punt hi ha força còmica en les paraules que diu l'escuder de D. Quixot a D.ª Rodríguez de Grijalba : «Les donzelles prestament foren a la porta del camp e demanaren als fels que ls fos restituhit lo lur caualler. Los fels los feren obrir les portes, e les donzelles prengueren lo cauall de Tirant per les regnes e ab molt gran honor lo se'n portaren al seu alleujament, desarmaren lo e curaren li la nafra que tenia al coll...» (cap. 59).

II. — Hostatjats l'amo i criat en el palau dels ducs, just era que els tractessin com representaven ésser, millor dit, com creien que eren, per això trobem just, coneixent el text d'algunes cròniques cavalleresques, ço que diu el novel·lista, que «seis doncellas le desarmaron y sirvieron de pages».

Bowle (*Anot.*, II, 83) i Clemencín (v, 133) assenyalen passatges d'alguns llibres de cavalleries on es descriu ço que les donzelles del palau dels ducs feren a D. Quixot, però el primer recorda que en el *Tirant* hi ha quelcom per l'estil, i transcriu dos passatges; hem de dir, però, que no són els únics on les donzelles fan important paper, ja fent d'escuder o d'acompanyant, per tal com llegint els passatges en què el jove paladí es troba en la cort del rei d'Anglaterra, poc després d'ésser armat cavaller, el veiem acompanyat per donzelles en sortir del camp clos on lluità amb el senyor de les Viles-Ermes, els reis de Frisa i Polònia, els ducs de Bavera i Burgunya, i amb Thomàs de Muntalva (caps. 67-84).

Vegeu, referent a aquest tema, la nostra nota IV.

XXXVI

I. «... y assi segun las leyes del maldito duelo...» — II. «... cirimonias...» (*Don Quijote*, II, 32.)

I. — En Cortejón (v, p. 128), en una llarga nota tractant de si D. Quixot pogué qualificar de manera despectiva el desafiament, esmenta el títol dels dos capítols del *Tirant*, on es diu que l'ermità comte de Varoych llegia l'*Arbre de batalles* (capítol 32 i s.).

Tots aquells que han estudiat un xic la famosa novella cavalleresca saben que aquests dos capítols estan inspirats, per a no dir copiats, del *Libre de l'Orde de Cavayleria* d'En Lull (I-II), si bé del primer capítol, ço és del 32, hi ha més text inspirat en el gran filòsof que en el segon.*

Hem tingut a mà l'*Arbre des Batailles* de N'Honorat Bonhor i hem de dir que, amb tot hi esmentar-se aquest llibre, Martorell i Galba seguiren més el text lullià que el francès. Que podien conèixer el llibre d'En Bonhor en llengua catalana no hi ha pas cap dubte, per tal com En Morel-Fatio n'esmenta un còdex a la Biblioteca Nacional de París, així com també existia en castellà, com ha demostrat el P. Ignasi Casanovas en descriure els *Còdexs de l'Arxiu del Palau*. Però, hem de dir que, segons les notes conegudes d'aquesta última traducció, hi havia lleus diferències amb el text francès, per tal com ens diu que consta de tres parts i en l'original se'n veuen quatre; també ens assenyala que la primera part té dotze capítols, i la segona, divuit; essent així que en la impressió lionesa que hem tingut a mà hi havem vist nou i quinze capítols, respectivament.

El llibre *Arbre des Batailles* fou obra d'èxit, per tal com se'n feren diverses edicions. Va repartit el text en quatre parts: En la primera s'hi tracta de quina cosa vol dir batalla i de les tribulacions de l'Església (nou capítols); en la segona, de la destrucció dels quatre grans reialmes, que són : Babilònia, Cartago,

* Vegeu NICOLAU D'OLWER, *Sobre les fonts catalanes del Tirant lo Blanch* (Revista de Bibliografia Catalana, 1907).

Macedònia i Roma (quinze capítols); en la tercera, es parla de les batalles en general, i bé a ésser un manual de lleis cavalleresques, amb capítols que tracten de la jurisdicció i de la senyoria, qui fou el primer jutge entre els homes, per quina cosa es deu entrar en camp clos, quantes coses fan hom fort i ardit, etc. (deu capítols); l'última part és la més important, i tracta de les batalles en especial, ço és : de si el papa pot ordenar guerra contra emperadors cristians, o bé si un emperador pot fer guerra a l'Església; quina cosa és més útil per fer batalla, sobre gatges de batalla, per quins motius hi ha tantes guerres, si un anglès estudiant a la Universitat de París pot ésser presoner, el gatges de batalla segons la llei Lombarda, dels colors de les armes, sobre la forma i condició que ha de tenir el camp clos, etc. (cent quaranta dos capítols).

Llegit l'*Arbre des Batailles* i el *Libre de l'Orde de Cavayleria*, és més doctrinal aquest que aquell, si bé solament fa referència al cavaller, com el títol ho indica. Llibre doctrinal del cavaller és el d'En Pons de Menaguerra, com ho són, entre els castellans, el *Tratado de las armas, de rieptos e desafíos*, de Mn. Didac de Valera, o el llibre del *Caballero y del Escudero*, de l'infant Juan Manuel, si bé aquest últim és molt inspirat, per a no dir copiat, del llibre d'En Lull.

II. — En Bowle (II, p. 89) esmenta la paraula «cirimonias» tal com diu que la pronuncia l'escuder de D. Quixot, i a continuació posa un exemple de la traducció castellana del *Tirant* (I, p. 71) on s'hi veu aquesta grafia.

XXXVII

«Yo soy el sabio Alquife, el grande amigo de Urganda la desconocida.» (*Don Quijote*, II, 34.)

En aquella famosa mascarada que feren els ducs en honor de D. Quixot per a fer assaber a aquest la manera de poder desencantar a Dulcinea, s'hi diu que passà un carro en el qual hi anava entronitzat un vell, que digué ço que es llegeix en l'epí-

graf d'aquesta nota, i Clemencín (v, 211), en un llarg comentari on demostra un devassall de lectura, diu que : «En la tercera parte del Tirante se califica a Urganda la desconocida de hermana del rey Artús». Té raó tan distingit crític, però ço que ens diu és un error de Caylus, com anem a demostrar-ho.

En el text original del *Tirant* es llegeix : «Qui per son dret nom nomenar se fa Morgana ... Haguda certa noticia de la venuda de Morgana» (cap. 190). «Com la reyna *Morgana* oir dir tals paraules ... pero la reyna *Morgana* prestament lo conegué...» (cap. 191). «Lavors la reyna *Morgana* la qual era sa propria germana ... l Emperador prega a la reyna *Morgana* que danças... en tal forma deuisada la reyna *Morgana* vingue dauant lo Emperador ... E donada fi a les danses la reyna *Morgana* supplica a l Emperador ... No comporta l Emperador que la reyna *Morgana* mes lo loas» (cap. 201). «La resposta que fa l Emperador a la reyna *Morgana* ... L Emperador pres del bras a la reyna *Morgana*» (cap. 202).

En la traducció castellana hi figura el nom de *Morgana*: «Que por su derecho nombre Morgana se hace llamar ... porque siendo certificado de la venida de la sabia Morgana» (III, 87). «La habla que el Emperador hizo a la sabia Morgana ... Como la reyna Morgana oyo dezir tales palabras al Emperador ... pero la reyna Morgana luego le conocio ... y la reyna Morgana que era su propia hermana ... y el Emperador rogó a la reyna Morgana que le ficiese de danzar ... la reyna Morgana tomo por la mano a Tirante ... e dado fin a las danzas la reyna Morgana suplicó al Emperador» (III, 90). «Respuesta que hizo el Emperador a la reyna Morgana ... el Emperador tomo del brazo a la reyna Morgana» (III, 91).

En la traducció italiana s'hi veu el nom de *Morgana* : «Che per suo dritto nome si fa chiamare Morgana ... che hauea piena notitia della venuta di Morgana, la savia sorella» (v, 31). «Quando la regina Morgana vdi dire tal parole ... ma la regina Morgana incontinenti la conoble» (v, 32). «Allhora la regina Morgana la quale era sua propria sorella ... e lenosi de li done sedena la regina Morgana sua sorella ... Lo Imperatore pregó molto la regina Morgana che gli piacesse di danzare ... e en tal forma la

regina Morgana dinanzi al signore Imperatore ... e fatto fine a le danze la regina Morgana ando dall Imperatore supplicando... non sopporto lo Imperatore che la regina Morgana piu il lodasse ... il signore Imperatore presse abbraccio la regina Morgana» (VI, 1).

En l'arranjament francès s'hi llegeix *Urgande* : «Il y a déjà quatre ans que nous voyageons avec sa soeur Urgande la déconnue ... Des qu'il fut que la sage Urgande, soeur du roi Artus... ils monterent dans le vaisseau, où ils trouverent Urgande sur un lit noir» (II, 47). «Quand la reine Urgande eut entendu ces paroles ... La reine Urgande le reconnut d'abord» (II, 48). «Mais la reine Urgande tira a son doigt un rubi qu'elle lui passa devant les yeux» (II, 52). «L'Empereur pria beaucoup la reine Urgande de danser (II, 53). «Quand les dances furent finies la reine Urgande» (II, 54).

Com s'ha pogut veure, les traduccions castellana i italiana segueixen el text de l'original; però en el treball d'En Caylus es canvia el nom de la germana d'Artús amb el de la protectora d'Amadís de Gaula, i per aquesta cosa és que Clemencín escrigué ço que li censurem.

L'afirmació feta per l'esmentat crític cervantí ha fet que altres escriptors afirmen que en el *Tirant* hi figura el nom de la famosa desconeguda, i un dels tals és l'erudit professor Teòfil Braga, qui en la seva *Historia de la Litteratura Portuguezza* escriu: «Na novella de cavalleria *Tirant lo Blanch*, de 1460, apparece citada a fada Urganda la desconocida, a qual exerce una grande parte da acção no Amadís de Gaula.»*

XXXVIII

«... pero por lo de dueña, soy de parecer que no se muevan». (*Don Quijote*, II, 37.)

En aquest passatge de l'edició de Cortejón (v, 220) s'hi veu una nota que en part hauria de figurar en tractar en el

* Oporto, 1875; p. 86.

cap. 31 de D.ª Rodríguez de Grijalba; són aquelles ratlles on es diu que «el profundo conocimiento que de *Tirant lo Blanch* tenia Cervantes, por ventura fué parte para que de la “Viuda Reposada” naciesen, muy modificados, es verdad, los principales rasgos con que se nos trazó el cuadro de “D.ª Rodríguez”». Això diguérem al nostre mestre ja fa uns quants anys, i d'aleshores fins avui hem vist més manifest el parallelisme que es podrien formar d'ambdós tipus.

La viuda Reposada assenyala a Tirant defectes que diu que té Carmesina, i cosa per l'estil fa D.ª Rodríguez explicant a D. Quixot coses referents als seus senyors que fóra bo que callés. La primera penetra en la cambra de Tirant desitjant tenir llarga entrevista amb ell i acabant com vella lúbrica; la segona entra a la cambra de D. Quixot per a parlar-li del «Aranjuez de sus fuentes», de la duquessa i dels deutes del duc.

Cert que la una té un esperit maquiavèlic i l'altra no és dolenta, que aquella és sensual i aquesta recatada; però, amb tot, hi veiem certs punts de semblança que ens han fet pensar que l'endiablada viuda féu suggerir a Cervantes el tipus de la càndida *dueña*.

XXXIX

«... Don Paralipómenon de las Tres Estrellas...» (*Don Quijote*, II, 40.)

En Clemencín (v, p. 309) diu que el nom d'aquest cavaller, que figura en el text cervantí, és inversemblable en boca de l'escuder de D. Quixot, i potser té raó. Però, al nostre entendre, si l'hagués posat en la del cavaller, fora just. També ens diu el crític que resulten noms ridícols alguns dels que es llegeixen en el *Don Quijote*, com Pandafilando de la Fosca Vista i Caraculiambro, i satiritza els dels herois Cirongilio de Tràcia, Esferamundi de Grècia, Don Contumeliano de Fenícia i Don Kirieleison de Montalvan, aquest últim es llegeix en el *Tirant* (caps. 74 i ss.).

No creiem que sien ridícols els noms abans esmentats i sí fantasiosos, cosa aquesta que no ignorava el crític; ell, tan fort coneixedor de la literatura cavalleresca, sabia que els autors

d'aquelles cròniques, on s'hi descriuen vides d'herois paladins, recercaven noms ampulosos, i algunes vegades compostos, així rares vegades hem vist noms de gegants que no sien un xic llargs, com per exemple, Buzaratangedro i Taglatalazar en el *Cirongilio de Tracia*, Atanabos i Guardacanales en la *Demanda del Sancto Grial*, Almadrago i Dramusiando en el *Palmerín de Inglaterra*, Alvadanzor i Famongomadan en l'*Amadís de Gaula* i Dramiron i Gramolias en el *Lisuarte de Grecia* (*VIII Libro de Amadís*). Noms compostos en podríem esmentar un sens fi i sense anar a recercar-los en altres llibres, en el nostre *Tirant* hi veiem : Bellpuig, Plegamans, Malatesta, Sclarompuda, Vilesermes, etc.; però, comparats amb els d'altres llibres, resulten que no tenen qualificatius, com es veu en Antimón el Valiente, Ladasin el Esgriador, Listoran el buen Justador, Manelí el Mesurado, Olinda la Mesurada i altres que podríem afegir, tots ells de l'*Amadís de Gaula*.

XL

«Del temeroso espanto cencerril y gatuno que recibió D. Quijote en el discurso de los amores de la enamorada Altisidora.»
(*Don Quijote*, II, 40.)

En el comentari de Cortejón, en tractar el cap. 46 de la segona part (v, 399), escriu que «Cervantes, al idear el tipo de Altisidora, tuvo presente a aquella casquivana doncella que figura en la novela caballeresca de Johanot Martorell», i segueix dient que Rojas, ço és, l'autor d'aquell joiell que es diu *La Celestina*, en idear el tipus de la protagonista de la seva obra, tingué present la «Trotaconventos» del famós arxiprest de Hita. No deixa lloc a dubtes que la donzella dels ducs, que tanta brometa fa a costa de l'heroi manxec, té molts punts de semblança amb la donzella Plaerdemavida.

Alegres, joves i amigues de divertir-se, ho són : Plaerdemavida, donzella de Carmesina, i Altisidora, que ho és de la duquessa.

Un fet que fa aquella es veu reproduït per aquesta, ens referim al «espanto cencerril y gatuno» de què ens parla Cervantes, passatge inspirat en el fet que fa Plaerdemavida posant

gatets a la finestra de l'habitació d'Estefania la nit aquella que celebrà «oficialment» un fet que havia consumat abans (cap. 220). Hem de dir que Clemencín (v, p. 426) en topar el passatge quixotesch que esmenta «un gran saco de gatos», ja va recordar el passatge del *Tirant*.

En fer la nota referent a aquest passatge en l'edició Cortesón (v, 408) insinuàrem la idea que la lluita que té l'heroi de la Manxa amb els gats que donaren fi a la serenata que cantava D. Quixot, bé podia ésser una paròdia d'aquelles lluites que es veuen en els llibres de cavalleries, on un paladí té singular combat amb una fera, com es llegeix en *El VIII libro de Amadís de Gaula*, cap. 6, on Lisuarte té una accidentada lluita amb una lleona, i el nostre Tirant amb un alà del príncep de Gales (cap. 68), i en el *Curial* s'hi descriu una lluita d'aquest, qui usa el nom de Joan, amb dos lleons (III, 72).

Hem de fer notar, referent a aquest encontre, que diu D. Quixot : «— ¡Afuera, malignos encantadores! ¡Afuera, canalla hechiceresca!» I poc després : «— Déjenme mano a mano con este demonio, con este hechicero, con este encantador.» En la dita obra de Martorell i Galba, diu el paladí, referint-se a l'alà: «Jo no se si ets diable o cosa encantada...», i després en conèixer que l'animal tenia por de les armes, diu Tirant, llençant-les : «No vull que diguen de mi que ab armes sobergues me so combatut ab tu». Hem de dir que els jutges donaren el premi de la batalla a Tirant, «com si hagués vençut un caualler en camp, e manaren als reys d'armes, herauts e porsauants, fos publicat per tots los stats e per la ciutat, de la honor que a Tirant fon donada en aquell dia».

XLI

«... Querria pues, señor mio, que vuesa merced tomase a cargo el deshazer este agrauio, o ya por ruegos o ya por armas, pues segun todo el mundo dize, vuesa merced nacio en el para deshazerlos, y para endereçar los tuertos y amparar los miserables...» (*Don Quijote*, II, 48.)

El benemèrit Bowle, en topar amb el text cervantí que figura com epígraf a aquesta nota, posa per tota aclaració (II, p. 118)

aquell passatge del *Tirant* que diu que «com a bon caualler e virtuos me fas proferta de ajudar e valer me en la gran necessitat e congosa en que so posada, encara que per art de caualleria y sies obligat defendre les persones desemparedes...» (cap. 324).

En el *Libre de l'Orde de Cavayleria* d'En Lull, ja es diu, en tractar «del ofici que pertany a cavayler», que «ofici de cavayler es mantenir vidues, orfens, homens despoderats», i això mateix pensa fer D. Quixot, com ens diu Cervantes en el capítol primer de la primera part, en escriure que vol «deshacer todo género de agravio». Mestre Lull, en glossar el passatge anterior, ens diu que : «si Deu ha donat uyls al menestral per so que vege obrar, al home peccador ha donat uyls per so que pusque plorar sos peccats; e si al Cavayler ha donat lo cor, perque sie cambre on stie le nobilitat de son coratge, al Cavayler qui es en se forse e en son honrament, ha donat cor, per so quey sie pietat de merce a ajudar e a saluar e a guardar aqueyls, qui leven los uyls ab plors e lurs cors ab speranse als cavaylers....». I casualment això últim fa Na Rodríguez demanant a D. Quixot que la defensi del greuge que li han fet.

Llegeixi's la contestació que dóna l'heroi de la Manxa a Na Rodríguez (II, 52), i es veurà que és, en síntesi, ço que diu l'ermità de Randa, que deu fer el cavaller.

XLII

«... y que le ha de cumplir la palabra que le dio de ser su legítimo esposo, o morir en la demanda». (*Don Quijote*, II, 52.)

En el famós desafiament, que no va arribar a execució, que anaven a tenir D. Quixot amb Tosilos, el criat del duc, diu l'heroi manxec que farà que doni paraula de casament a la filla de D.ª Rodríguez «o morir en la demanda». Aquesta frase cavalleresca equival a morir defensant una paraula.

En Bowle (*Anot.*, II, 124) assenyala un passatge del *Tirant* on es fa una al·lusió a aquesta frase; és aquell que diu l'heroi quan es troba en el moment àlgid de la lluita amb les naus del gran Caramany : «Ab damnatge de la mia persona, dix Tirant,

yo t pendre o morre». Ço és : «moriré en la demanda», que diuen els castellans (cap. 164). En el *Paris y Viana* s'hi llegeix la frase «morir per tal empresa» (núm. 1170).

XLIII

«... que me digas quien eres y si eres alma en pena...» (*Don Quijote*, II, 55.)

En caure l'original ex-governador de la Baratària a l'avenc o fossar que hi havia entre el palau dels ducs i la famosa ínsula, i en sentir D. Quixot una veu fonda que demanava auxili, ens diu el novellista que l'heroi manxec s'apropà a la boca de l'abim i el conjurà, dient-li : si era ànima en pena. Cosa igual fa el vescomte de Branches i l'escuder de Tirant, Ipòlit, quan el famós paladí caigué de regular alçaria, després d'haver passat delitosa nit prop de la seva estimada Carmesina. Diu el vescomte en sentir una veu que es planyia : «Qui s vulla que tu sies, jo t deman de part de Deu que m digues si est anima qui vas en pena o si est cors mortal que hajes mester ajuda...» (cap. 234).

Aquest passatge del Tirant figura com il·lustrant el text cervantí que es llegeix d'epígraf a aquesta nota, en els comentaris fets per Bowle (II, 131), Clemencín (VI, 127) i Cortejón (VI, 91), però a aquesta última edició hi afegirem un altre exemple tret del llibre *Cauallero Venturoso* (I, 14).

XLIV

I. «... que se llegó el día de la batalla aplaçada...» — II. «Los juezes se pusieron en su cadahalso...» — III. «Partióles el maestro de las ceremonias el sol...» — IV. «y el niño ceguezuelo a quien suelen llamar de ordinario Amor...» (*Don Quijote*, II, 56.)

És el cap. 56 del *Don Quijote* un dels més interessants, referent a descriure els preparatius que es feien en el camp clos i en pintar els començos d'aquells actes, en els quals es

demostraven la força, destresa, agilitat i valentia dels combatents.

I. — Ens diu Cervantes que «llegó el dia de la batalla aplazada», i aquesta frase fa recordar a Bowle que en el *Tirant* se'n llegeix una molt semblant; és aquella que diu l'heroi del famós llinatge de Rocasalada al Gran Caramany : «No s sab de nostre recordacio major defalt en hun Rey, car semblant es stat al rey de Apollonia que volent l emperador de Alamanya dar li batalla, a la assignada jornada molt vergonyosament fogí, e en lo camp lo dextra» (cap. 167).

Aquesta és una frase cavalleresca, per tal com el mateix Bowle (II, 132) esmenta textos del *Olivante de Laura* (III, 21), *El verdadero suceso de la famosa batalla de Roncesvalles* (XXXII, 70) i *Espejo de Cavallerias* (I, 101).

En el mateix *Tirant* podem esmentar passatges que també fan recordar el que serveix d'epígraf a aquesta nota; un d'ells és aquell que es llegeix en el cap. 72, i diu : «Venint lo dia que era assignat pera fer la batalla», i l'altre es veu en el cap. 81 : «Lo dia assignat de la batalla, Tirant, per guanyar a nostre Senyor de sa part...», i posats a assenyalar textos d'altres obres, podríem dir que en el *Curial* s'hi llegeix : «Vengué lo jorn de la batalla», (II, 102), i en *Paris y Viana* : «Lo jorn del torneig arriuat ... vengut lo jorn del torneig...» (núms. 130 i 236).

II. — En descriure el camp clos que havien fet per al desafiament de D. Quixot amb l'enganyador de la filla de D.ª Rodríguez, ens fa assaber el novel·lista que havia manat el duc que davant «de la plaza del castillo se hiciese un espacioso cadahalso donde estuviesen los jueces del campo», i una cosa per l'estil es feia en tots els rens, palencs o camps closos. En el que féu fer Suero de Quiñones per a defensar el seu *Passo honroso*, es diu que hi havia set «cadahalsos», que no eren altra cosa que tribunes on hi tenien seient els mantenidors, aventurers, convidats, persones principals, etc., i dins el clos, però enfront l'un de l'altre, se n'hi alçaven dos : «el uno era para los jueces, e para el rey de armas e farautes e trompetas e escrivanos, e el otro para los generosos, famosos honrados caualleros que viniessen a honrar el Honrado Passo».

En el *Tirant*, alguna vegada s'esmenta aquest lloc reservat en els closos, i En Bowle (*Anot.*, II, 132) cita un text del cap. 81 on es descriu l'accidentat desafiament del fill del senyor de Marca de Tirania amb Thomas de Muntalva, i es llegeix: «Fet aço los jutges pujaren en son cadafal...» Però hem de dir que en altres passatges de la dita novella hi veiem també això mateix: «Lo jutge feu railles en lo camp, e posa lo hu en una railla e l altre en l altra, e manals negu no s mogues fins a tant que ell ho digues; taillaren rames de un arbre, per que lo jutge pogues star a manera de cadafal» (cap. 65).

Passatges on es parla i descriuen els cadafals que feien en els camps closos abunden en els llibres de cavalleries. En *Oliveros de Castilla y Artús d'Algarbe* (cap. 23) es parla del que féren per a Helena, la filla del rei d'Anglaterra, en el qual, després d'haver-hi pres seient aquesta, «se assentaron las damas en el cadahalso, cada una en su grado, e luego subieron quatro juezes deutados para que juzgassen quien leuaua lo mejor del torneo». També en el *Curial* (II, 102) s'hi llegeix una animada descripció d'un torneig on hi prenen part Curial, Aznar, Sanglier i Guil·lalmes de la Tor.

III — També es diu que «partioles el maestro de ceremonias el sol», i en el *Tirant* (cap. 81) ja se'ns diu el per què es feia aquesta cosa, «perque no donas mes en la cara a l hu que a l altre». Passatge aquest esmentat ja per Bowle (II, 133). En quasi tots els llibres de cavalleries hi troba el llegidor descripcions detallades de tot quan es feia en les lluites en camp clos, i es comprèn l'entusiasme que despertaven, trobant justes les paraules de l'autor de *Curial*, en dir que el desafiament de què hem fet menció abans, «despullà les grans ciutats, roba les viles de gents e los castells lexa sens guardians». Avui dia en les festes esportives és costum assenyalar-se els jugadors que han de jugar de cara al sol, car, com es compendrà, lluiten amb desaventatja.

En el *Palmirin de Inglaterra* (I, 89 i 94) s'hi troben exemples d'això, com també n'hi ha en *Olivante de Laura* (III, 8), *Espejo de Cavallerias* (I, 76), *Amadís de Grecia* (II, 62), *Romancero Durán* (núm. 1,228) i *Primavera y Flor de romances* (núm. 14).

IV. — En molts llibres de cavalleries s'hi veuen definicions

de l'Amor, però hem de dir que en cap d'ells hi hem sabut trobar una descripció tan ben feta com la que es llegeix en el cap. 331 del *Tirant* i que hem esmentat en la nota XXIII.

En fer el comentari del volum VI de l'edició Cortejón (VI, 115) i topar amb el passatge cervantí objecte d'aquesta nota, pensàrem tot seguit amb aquelles magistrals ratlles del *Tirant*, però també copiarem una altra definició, digne companyona d'aquesta, ens referim a un fragment que es llegeix en el *Don Quijote*, el qual diu així : «el amor ni mira respetos ni guarda términos de razón en sus discursos, y tiene la misma condición que la muerte, que así acomete los altos alcázares de los reyes como las humildes chozas de los pastores, y cuando toma entera posesión de una alma, lo primero que hace es quitarle el temor y la verguenza» (II, 58).

Comparis el text cervantí i el del *Tirant*, amb aquella definició que del fill de Venus em fa l'autor del *Cirongilio de Tracia*, i es veurà quina manera de pensar més diferencial! Escríu Bernardo de Vargas: «Su nombre es amor, amor le llaman los que le conocen, conócenle los que le vieron, viéronle los que no debieran guardar-se de su traición, traición bienaventurada es la suya, suya es la gloria sin par, sin par es el tormento que da por pena, pena que en gloria redunde, redunde en entero contentamiento y placer, placer es que no viene sin tristeza, tristeza a quien siempre sigue la muerte, muerte que es causa de nueva y más bienaventurada vida, vida que no carece de alteración, alteración que robó mis sentidos, sentidos no bastan a resistirle, resistirle es locura, locura es darle lugar» (I, 30).

Com haurà pogut veure el llegidor, el text del *Tirant* es més sobri i filosòfic que el de Cervantes, el d'aquest està bé; però el de Vargas es irressistible. Llegida aquesta definició de l'Amor, acudeix tot seguit a la memòria aquells intrincats paràgrafs que sovintegen massa en les cròniques cavalleresques i que el famós alcalai es burlà posant a la vergonya el feixugós estil de Feliciano de Silva, l'autor de : «La razón de la sinrazón que a mi razón se hace, de tal manera mi razón enloquece que con razón me quejo de la vuestra fermosura.»

Vegeu la nota XXIII.

XLV

- I. «Que justos por pecadores | Tal vez pagan en mi tierra...» —
 II. «Barrabas te acompañe | Alla te avengas...» (*Don Quijote* II, 57.)

I. — Poc abans d'anar-se'n D. Quixot i Sanxo d'aquell palau on tants escarnis i bromes un xic pesades els feren, l'aixerida Altisidora endreça una cançó demanant a l'heroi cavaller unes futeses que diu li havia pres; i en la dita cançó s'hi troba la frase «pagar justos por pecadores», frase aquesta que es llegeix en el *Tirant*, com ja féu observar Bowle (II, 135).

Té raó el comentarista anglès; la princesa Carmesina, en donar consells a Tirant perquè es guardi de les males arts del duc de Macedònia (cap. 125), li diu que «no es novella cosa pagar los justs per los peccadors».

II. — La cançó d'Altisidora és còmica en extrem, però tota ella és una imprecació. Quan férem el comentari d'aquest passatge en el volum VI de l'edició de Cortejón hi posàrem, com fent joc amb les paraules que diu la donzella de la duquessa, unes altres que es llegeixen en el *Tirant* en boca d'Elíssea, donzella de l'emperadriu.

En veure la dita cambrera profanat el llit de l'emperador, exclama : «Prech al subirà Deu que corona de foch al cap li veja yo posar; si es Duch, en carçre perpetua lo veja yo finir; si es Marqués, de rabia les mans e los peus li veja jo menjar; si es Comte, de males armes dega morir; si es Vescomte, amb spasa de turch lo cap fins al melich lo veja yo en un colp partir, e si es Caualler, en fortuna valida en la mar tota pietat a part posada en lo mes fondo fine sos dies» (cap. 262).

Ja diguérem que no crèiem que Cervantes, en escriure aquest passatge del *Don Quijote*, recordés el del *Tirant*, però es veu que Elíssea i Altisidora sabien endreçar malediccions.

XLVI

I. «... que él le sacaría a pesar de toda la morisma...» — II. «... y allí le encontró con tan poderosa fuerza, sin tocarle con la lanza, que la levantó al parecer de propósito...» (*Don Quijote*, II, 64.)

I. — Ens diu En Clemencín (VI, 318) que «Don Quijote era más valiente y animoso que Tirante»; esmenta el fet aquell en el qual ens diu el novellista que Tirant rescatà a Alexandria més de quatre cents captius, gastant en el rescat una quantiosa fortuna. Nosaltres ja diguérem, en fer la nota d'aquest text cervantí per a l'edició d'En Cortejón (VI, 344), que l'heroi de la Manxa era, no més valent que l'enamorat de Carmesina, sinó més temerari; Tirant és un veritable i sapient estratega, D. Quixot un atolondrat que no mira el perill.

II. — A aquest capítol ens descriu el novellista el desafiament del cavaller de la Manxa amb el de la Blanca Lluna, diu que aquest aixeca la llança «al parecer de propósito» probablement per a no fer mal a D. Quixot i si fer-lo caure de cavall, que, segons com ho hagués fet, hauria pogut tenir conseqüències fatals; però el cavaller contrari havia de pensar fer el menor mal possible a l'heroi manxec.

Clemencín, en llarga nota (VI, 325), esmenta passatges de llibres de cavalleries on els lluitadors aixequen les llances i passen sense ferir-se, i cita el cas de Diafebus i Tirant en el torneig descrit en el cap. 189.

En Menaguerra, ens diu en el cap. 10 del seu interessant tractat *Lo Cavaller*, que «si'l caualler passant carreres la llança alçara per no encontrar a l'altre venint desbaratat o ab llança perduda, tal alçar de llança no es de alguna estima», i això fa Diafebus, qui no volia lluitar amb Tirant; però com aquest desitjava venjar l'afrenta que havien rebut els seus amics i a l'ensems no coneixia que el cavaller guanyador era Diafebus, per això en veure que no podia abatre el vencedor, perquè aquest feia les carreres amb la llança alta, llençà Tirant amb mal humor les armes i es retirà del renc.

XLVII

«... alabole la liberal condición del lacayo Tosilos...» (*Don Quijote*, II, 67.)

Analitzant el verb *alabar* es cita en l'edició d'En Cortejón (VI, p. 396) l'exemple de Cervantes esmentat en la nota XXIX, en dir «y el nunca como se debe *alabado* Tirante el Blanco».

XLVIII

I. «... y los duques hizieron lo mismo inclinando algun tanto las cabeças...» — II. «... dispón de seis camisas...» (*Don Quijote*, II, 69.)

I. — Fa assaber En Clemencín (VI, p. 376) que en el *Tirant* s'hi llegeix un passatge per l'estil; és aquell que es veu en el capítol 52, on es diu que els vint-i-sis cavallers que estaven preparats per a fer armes «no s mogueren gens, si no que ab lo cap saludaren lo Rey...».

II. — A l'acabament del cap. 69, diu Cervantes que, després d'haver passat Sanxo fortes engúnies amb la mitra al cap i la vesta amb flames pintades, la xiroia Altisidora va oferir-li sis camises que «si no son todas sanas a lo menos son todas limpias».

Aquest fet fa recordar a Clemencín (VI, 390) que en el *Tirant* s'esmenta que l'heroi obtingué una camisa de la princesa Carmesina i se la posà a l'anar a lluitar contra les hosts del Soldà i del Gran Turc (cap. 132).

Hem de dir que no hi veiem cap semblança entre el fet descrit en el *Don Quijote* i el de *Tirant*. Ço que fa l'heroi de Rocasalada portant un objecte propietat de la seva estimada, és cosa que veiem executar a molts altres cavallers; és demostració de l'amor a la dama; però l'acte de donar unes camises a l'escuder, no té res de cavalleresc.

XLIX

«... hallose el escriuano presente, y dixo que nunca auia leydo en ningun libro de cauallerias que algun cauallero andante huuiese muerto en su lecho tan sosegadamente y tan christiano como don Quixote...» (*Don Quijote*, II, 74.)

Les paraules dites per l'escrivà necessiten una aclaració. Es veu que no era hom de lectures cavalleresques, i si és que ho era no coneixia el *Tirant*, ni altres llibres d'aquest gènere literari; diem això, perquè una de les característiques d'aqueixes obres és la següent : L'heroi en la seva joventut lluita, no quotidianament però si molt sovint, trobant-se amb un sens fi de batalles, desafiaments, encontres i altres entrebancs per l'estil; ja casat i havent adquirit un regne o imperi, ja sia guanyat per la força del seu braç, ja perquè sa muller era princesa o bé per herència directa, reposa dels treballs portats a cap en sa juvenesa, però alguna que altra vegada ha d'empunyar la llança, pujar a cavall, reunir un fort exèrcit i sortir per a anar en contra d'infidels que li han envaït el seu regne o bé algun rei ambiciós que li vol arrabassar la corona, però a la fi triomfa de tots els seus enemics, viu amb pau amb els reis veïns i mor tranquilament, deixant el regne als seus hereus.

Quan férem la nota d'aquest passatge cervantí en l'edició de Cortejón (VI, 532) diguérem que en dir l'escrivà que cap cavaller havia mort tan «sosegadamente» hi estavem d'acord, però no en dir que cap cavaller havia mort tan cristianament com D. Quixot. Recordi's les últimes paraules de Tirant i es veurà que són les d'un veritable cristià en l'hora del seu trànsit : «¡Jhesus, fill de Daud, hages merce de mi, credo, proteste, confesse, penit-me confie, misericordia reclame! ¡Verge Maria, angel Custodi, angel Miquel, emparau-me, defeneu-me! ¡Jhesus, en les tues mans Senyor coman lo meu sperit!» (cap. 471).

* * *

En resum : Com ha pogut veure el llegidor, creiem haver demostrat que en el *Don Quijote* s'hi troba : 1.^r El fort coneixement que tenia Cervantes del llibre de Martorell i Galba, i 2.^a Una influència, propera o llunyana, de l'esmentada novella cavalleresca.

20

Princeton University Library

32101 077690640

